

K5402.5
2

თუზი სხეულები

1
©
სხეულები

||

თუჩი სოსაჟუნეიჰი

საქართველო

(რ ა ზ ე თ ი)

K 54025
2

საინტორმო
ბეობრავიის
მასალები

ბაზოცემლოზა „საბოთა აჰარა“
ბათუმი
1979

საქართველოს პირველი ისტორიულ-გეოგრაფიული აღწერა ვახუშტი ბაგრატიონმა განახორციელა (XVIII ს.). ახალი აღწერა კი XX საუკუნის 50-იან წლებში დაიწყო და წარმატებით გრძელდება დღესაც. ამ ძიების მასალები სხვადასხვა დროს დაიბეჭდა. ამავე მუშაობის შედეგია პროფ. ი. სიხარულაძის ნაშრომები: „ჭანეთი I“ (ბათუმი, 1977) და „ჭანეთი II“.

რედაქტორები

ს. ყაუხჩიშვილი, ირ. ასათიანი

© გამომცემლობა „საბჭოთა ავარა“ — 1979.

С 10601—043 33—1979.
M 621(08)-79

ИБ-163

წ ი ნ ა თ ქ მ ა

ჭანეთის ახალი ისტორიულ-გეოგრაფიული აღწერა 50-იან წლებში დავიწყეთ ჩრდილო-აღმოსავლეთ სექტორიდან. ეს ის ტერიტორიაა, რომელიც დღეს საქართველოს ფარგლებშია და მოიცავს როგორც ისტორიული, ისე ეთნოგრაფიული ჭანეთის ნაწილს. 50-იან წლებში ჩატარებული აღწერის შედეგები 1977 წელს გამოქვეყნდა. აღიწერა ეთნოგრაფიული ჭანეთის მიწა-წყალა სოფელ კვარიათიდან (ხელვაჩაურის რ-ნი) ესქი-ტრაპიზონამდე (ახლა ხამიდიე, რიზეს ვილაეთი). შემდგომ კვლევა ერთხანს (სოფ. ქემერამდე და სოფ. ვენეკამდე) ისევ ეთნოგრაფიული ჭანეთის ფარგლებში მიმდინარეობდა, ხოლო შემდეგ კვლავ ისტორიულ ჭანეთში გადავიდა და ასე გაგრძელდა მდ. კალაშამდე (კალაპოტამოს-დერე). ეს ტერიტორია ამჟამად სხვადასხვა ერისა და ტომის ნარევი მოსახლეობას უჭირავს. მათ შორის უმთავრესნი არიან თურქები და ბერძნები. ბერძნული ელემენტი ამ მხარეში და, საერთოდ, მთელ ჭანეთში ახალი მოვლენა როდია. მათივე შენამოქმედია საგეოგრაფიო სახელები ათინა, თეოდორიადა და სხვა. განსაკუთრებით კომპაქტურად სხდებიან ბერძნები რიზეს მხარეში გვიან შუა საუკუნეებში. ამავე დროს მკვიდრდებიან იქ თურქებიც. ამ გარემოებას არ შეიძლება თავისი კვალი ტოპონიმიშიც არ აღებეჭდა და თურქული, ბერძნული თუ სხვა ტოპონიმებიც თანდათან მომრავლდნენ. ბევრი მათგანი ადგილობრივ სახელწოდებათა თარგმნის გზით წარმოიქმნა.

ის ნაკლი, რაც ამ მხარის საგეოგრაფიო სახელების შესწავლას ახასიათებდა. ჯერ კიდევ ნ. მარმა შენიშნა. ჭანეთს გამგზავრების წინ, როგორც ჩანს, იგი დიდ იმედებს ამყარებდა ხუთვერსიან რუკაზე, მაგრამ ადგილზე მუშაობამ მეცნიერი მის სრულ უხეირობაში დაარწმუნა. პუნქტებიც სანახევროდ არ იყო აღნიშნული და, რაც იყო, მეტწილად, მცდარად. ეტყობა, ამანაც უბიძგა მას საგეოგრაფიო სახელთა მეტი გულმოდგინებით შეკრებისაკენ.

ნ. მარმა და, შემდეგ, ი. ყიფშიძემაც ენერგიული მუშაობა გასწიეს ხარვეზის შესავსებად, მაგრამ ისინი აქ მაინც ძირითადად მასალების თავმოყრით იყვნენ დაკავებულნი და მათი მეცნიერული

ურთიერთშეჯერება და შესწავლა არ უცდიათ. ასე დარჩა საქართველოს ხელახალი ისტორიულ-გეოგრაფიული აღწერის დაწყებამდე.

ჩვენი აღწერა ძირითადად ნარატიულ წყაროებს (ბერძნულ-რომაული, ბიზანტიური, ქართული, სომხური, თურქული და სხვა) ემყარება. გავითვალისწინეთ რუკებიც (ხუთვერსიანი, სუიკილომეტრიანი და სხვა), ბევრი საინტერესო მასალა შევკრიბეთ ხალხშიც და ა. შ.

ყოველივე ამან საკმაოდ საიმედო ბაზა შეგვიქმნა მხარის მეცნიერული ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლისათვის.

ისტორიულ-გეოგრაფიული აღწერა შესაფერ კარტოგრაფიულ მუშაობასაც მოითხოვს. მაგრამ ვიდრე ძიება გრძელდება ისტორიული რუკების დაბეჭდვა მოუხერხებელია. ამასთანავე, რადგანაც მასალების ნაწილი უკვე გამოიცა, აღწერილი მხარის ჩვეულებრივ რუკის საჭიროება მაინც აშკარაა. მართალია, ასეთი სამუშაოც დიდ სიძნელეებს აწყდება, მაგრამ ცდა აუცილებელი იყო. რუკაზე ასახულია ძიების ზოგიერთი ასპექტი, კერძოდ, მაკროტოპონიმიური მასალა და ისიც ნაწილობრივ, რადგან რუკის სრული დატვირთვა ამ მხრივ ჯერ კიდევ სერიოზულ კვლევას საჭიროებს. რუკაზე არც ისტორიული ძეგლებია დატანილი, არც ისტორიულ-გეოგრაფიულ ერთეულთა მიჯნები. ყველაფერი ეს ისტორიულ რუკებზე იქნება გათვალისწინებული. რომელთა შედგენაც მხარის აღწერის დასრულებისა და მოპოვებული მასალის მეცნიერული დამუშავების შემდეგ გახდება შესაძლებელი.

რუკა კარტოგრაფიულად დაამუშავა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის მეცნიერ-თანამშრომელმა ელენე ზაუტაშვილმა.

ა ლ ფ ე რ ე

ბ ა პ უ რ ი

ათინის უბნის რუსულ სიაში 35-ეა „ლამლო-პაპათსა“ (34) და „პაპილათს“ (36) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 170), ქართულ სიაში არ იხსენიება. ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია ბულეფის-წყლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

რუსულ სიაში „საპო“, ხოლო გვერდით ქართულად უწერია „საპუ“ (იქვე, გვ. 170), ხუთვერსიან რუკაზეა „საპურ“.

ვ ა კ ი ლ ა თ ი

ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში 35-ეა „წანო (სანო“-სა (34) და „მამაკილათს“ (36) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158), რუსულში — 36-ე „საპო (საპუ) -სა“ (35) და „მამაკივათს“ შორის (იქვე, გვ. 170). ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია „საპურის“ სამხრეთით. ქართულ და რუსულ სიებშია „პაპილათი“, რუკაზე — „ბაბილათი“. ასეთი საგეოგრაფიო სახელი არქაბეს უბანშიც არის (ჩენი, ჭანეთი, I, გვ. 76). გვხვდება „პაპათი“-ც (იქვე, გვ. 44, 77).

გ ა მ ე თ - ო რ ა

პაპილათის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ჩაკეტ-ორა“.

აბლას-დადი — მთა ჩაქეთ-ორას აღმოსავლეთით. კომპოზიტის მეორე სიტყვა თურქულია — „მთას“ ნიშნავს, პირველი კი ფონეტიკურად თუმცა თურქულივე „აბლა“-ს („უფროსი და“, საერთოდ „ასაკოვანი ქალი“) ჰგავს, მაგრამ რამდენად სწორი იქნება მისი ამგვარი გაგება, ძნელი სათქმელია, რადგან ვინ იცის ამ ძველა თუბალ-კაინური ქვეყნის რომელი სახელწოდება აისახა მასში.

ს ა ნ ო

ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში 34-ეა „ლანგოსა“ (33) და „პაპილათს“ (35) შორის (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158).

ხუთვერსიან რუკაზე აბლას-დადის სამხრეთ-აღმოსავლეთითაა აღნიშნული, ბუიუკ-დერეს მარცხენა სანაპიროზე.

ქართულ სიაშია „წანო“ და გვერდით უწერია „სანო“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158), ხუთვერსიან რუკაზეა — „ჩანუ“.

ამავე სახელწოდებისაა ერთი იაილიც (ჩვენი, ჭანეთი, I, გვ. 113). ამ საგეოგრაფიო სახელის ფუძის ფონეტიკური მასალა ანალოგიურია სატომო სახელ „სან“-ისა. ასევე ითქმის ვარიანტულ „წანო“-ზეც (მდრ. ეთნონიმი „წან“).

სანოდან ყოფილა აღმოსავლეთ გურიაში განთქმული ხურო „ალექსანდრე ქართველი“. — ბატონო ალექსანდრე, მოგვიტხრეთ რაიმე თქვენს სოფელზე, ჭანეთზე, — თხოვდნენ შესვენების დროს ალექსანდრე ქართველს და ისიც ხალხით იწყებდა თავისი საინტერესო თავგადასავლის თხრობას. ვინ უწყის, მერაპდენეჭერ ჰყვებოდა იგი ამ გრძელ ამბავს, მაგრამ არასოდეს ბეზრდებოდათ მისი მოსმენა. — ჩემი მშობლიური სოფელი სანო აქედან ძალიან შორსაა, ერთი კვირა მაინც უნდა იაროს კაცმა ფეხით, იქამდე რომ მიაღწიოს. მშვენიერი სოფელია, აქაური სოფლების მსგავსი. კარგა ხანია იქედან წამოვედი, მაგრამ იქაურობას რა დამავიწყებს. ჩემი მუსლიმური სახელი „ალი“ იყო, გვარი — გელიში, თურქები გელოდლებს გვეძახოდნენ. ჩვენი ხალხი ბევრი მოდის აქეთ სამუშაოდ. რა ჯნას, კაცს ცხოვრება უნდა. ჩვენში ძლიერ ბევრია ხურო, ამიტომ იქ ოსტატს ფასი არა აქვს. მეც ამიტომ წამოვედი. ერთხანს ოზურგეთს ვიმუშავე. ძალიან შემიყვარეს. თავადმა მაქსიმელიშვილმა მომნათლა კიდევ. აბა, რავე გგონიათ, უბრალო ვინმე არ გეგონოთ, დიდი თავადია ჩემი ნათლია. ნათლობისას ალი ალექსანდრედ შემიცვალეს, გელიში კი — მგელაქედ. ერთმა ციხელმა ზემო გურიაში წამომიყვანა. მის სახლს რომ ვაშენებდი, მეზობლის ქალი მომეწონა და დავქორწინდი. ახლა ციხის (ბუკისციხე — ი. ს.) მკვიდრი ვარ, მყავს ერთი ვაჟი და ორი ბაღში. ბიჭს ჩემი სახელი ჰქვია. ძალიან მკვირცხლია. ვინ იცის, ეგებ კაი კაცო დადგეს“.

ალექსანდრე ქართველის ნაამბობი ჩავიწერეთ სიმონ ბესარიონის ძე სიხარულიძისაგან (დაბ. 1863) სოფ. გოგოლესუბანში (ჩოხატაურის რ-ნი) 1951 წლის 15 აგვისტოს. ისიც ხურო იყო და ალექსანდრესთან ერთად ხშირად უმუშავნია. ძალიან უქებდა ოსტატობას.

ჭან ოსტატებს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში დიდი ტრადიცია უჩანთ. განსაკუთრებული ინტენსივობა შეიმჩნევა აქ XIX საუკუნიდან და ასე გრძელდება რევოლუციამდე. ამ ოსტატთა სახელები ხალხის ხსოვნასთან ერთად შემოუნახავთ იმ სააღმშენებლო წარწერებსაც, რომლებიც მათ ნახელავ სახლებსა და სხვა ნაგებობებზეა ამოკვეთილი.

სოფელ ხანში (მაიაკოვსკის რ-ნი) ერთ მშვენიერ სახლს აწერია: „ბათუმის გუბერნიის არჰავე ვეზდის ფილარგეთის მცხოვრები უსტა ომერ ეფენდი“ (გ. ჩიტაია, სიცოცხლის ხის მოტივი ლაზურ ორნამენტში, ენიქის მოამბე, X, თბილისი, 1941, გვ. 305).

წარწერას თარიღი არ უზის, მაგრამ შინაარსით შეიძლება მისი ამოკვეთის დროის განსაზღვრა. „არჰავეს“ რუსული ადმინისტრაციული ერთეული პირველი მსოფლიო ომის დროს შეიქმნა (დ. კობახიძე, დარბეული ჭანეთი, გაზ. „სახალხო ფურცელი“, 19. I. 1917, გვ. 3) და რამდენიმე წელს არსებობდა. ომერ ეფენდისთან ერთად უმუშავნიათ მის ძმებს — აჰმედსა და მუსტაფასაც. ამ ოსტატთაგან მრავალ იმერელს შეუსწავლია ხურობა.

და მხოლოდ ხანის ხეობა როდი იყო აქ გამონაკლისი. ჭანი „უსტები“ დასავლეთ საქართველოს სხვა კუთხეებშიც იყვნენ.

ბევრი მათგანი ქვით ხუროც ყოფილა და ნაქები, როგორც ხის ოსტატები. ამას მოწმობს თუნდაც კულაშის ჭვარცმის ეკლესიის გალავანი, რომელიც 1891

წელს აუგია „ივანე ლევასოლის“. წარწერაში ოსტატის არც ტომობრივი ვინაობაა მითითებული და არც სადაურობა, მაგრამ კულაშს დღესაც აქა-იქ არიან შემორჩენილნი, რომელთაც კარგად ახსოვთ „ივანე ქართველის“ (ასე უწოდებდნენ მას ქრისტიანობაზე დაბრუნების შემდეგ) ქანური წარმოშობა (ჩვენი, ვაკე-იმერეთის საისტორიო გეოგრაფიის საკითხები, I, სამიქელაძე, მოხსენდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საისტორიო განყოფილების სსტომას 1976 წლის 7 დეკემბერს).

როგორც ხის, ისე ქვის ოსტატები თუ სხვა ხელობის (ვაჭრები, მეთამბაქოენი) ქასები განსაკუთრებით ბლომად იყვნენ დასავლეთ საქართველოში პირველი მსოფლიო ომის წინ. ერთი იმდროინდელი ავტორი მათ რიცხვს ქანეთის მთელი მოსახლეობის 75%-ით საზღვრავს (დ. კობახიძე, დასახ. სტატია, გვ. 3).

მ ა კ ა ლ რ ს ა ე რ დ ი

სანოს დასავლეთით. ათინის უბნის სოფელთა ნუსხაში არ იხსენიება. აღნიშნულია ხუთვერსიან რუკაზე.

ხ ა ნ - დ ა ლ ი

ხან-დალი — შთა მაკალისკერდის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ხან (სპ.) — „ფუნდუკი“, დალ (თურქ.) — „მთა“.

ა რ მ ი ნ უ

ხან-დალის სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

დ ა ლ ი ვ ა თ ი

ნ. მარის სიაში 33-ეა „ჯიგეთურასა“ (32) და „მამაკივათს“ (34) შტორის (მოგზ. გვ. 610). ათინის უბნის ქართულ სიაში კი 37-ეა „პა-ბილათსა“ (36) და „სუკიბას“ (38) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158). რუსულში — 38-ე „მამაკივათსა“ (37) და „ცუკიტას“ (39) შუა (იქვე, გვ. 170). ნ. მარი იმ ზონაში მიუთითებს, სადაც „მამაკივათია“ (მოგზ. გვ. 610). ხუთვერსიან რუკაზე კომინუს დასავლეთითაა აღნიშნული. ნ. მარს „დადევათი“ უწერია (მოგზ. გვ. 610) ქართულ სიაში — „დავიდათი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158), რუსულში — „დადივათი“ (იქვე, გვ. 170). რუკაზეა „დადივათი“.

ვ ი ჯ ე - თ უ დ ე ნ ი

დადივათის აღმოსავლეთით, ბეიუჯ-დერეს მარცხენა სანაპიროზე. ხუთვერსიან რუკაზეა „ვიჯე-სუფლა“ (სუფლა: არაბ. — „ქვემო“). ჩვენმა ინფორმატორებმა „ვიჯე-თუდენის“ (თუდენი ჭან. — „ქვემო“) ფორმით დაგვისახელეს.

ვ ი ჯ ე - შ ი ლ ე ნ ი

ვიჯე-თუდენის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, იმავე მდინარის იმავე მხარეზე. ხუთვერსიან რუკაზეა „ვიჯე-ულია“ (ულია არაბ. — „ზემო“). ვიჯე-ჟილენი (ჭან). „ზემო ვიჯე“.

წ ა მ ლ ო

ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში 33-ეა „ხოტრსა“ (32) და „წანოს“ (34) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158), რუსულში — 34-ე „ხოტრსა“ (33) და „საპოს“ (35) შორის (იქვე, გვ. 170).

ქართულ სიაში მხოლოდ „ლანგო“ არის (იქვე, გვ. 158), რუსულში კი — „ლამგო პაპატ“ (იქვე, გვ. 170). ნ. მარის სიაში მხოლოდ „პაპათია“ (29; მოგზ. გვ. 610). აქვე მითითებულია მისი ადგილმდებარეობაც ათინიდან ზემოთ, მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე (იქვე). ხუთვერსიან რუკაზე ამ ზონაში ყურადღებას იქცევს „ლამხუ“ (ვიჯესუფლას დასავლეთით). რუსულ სიაში „ლამგოს“ გვერდით ქართულად უწერია „ლამლო“. უფრო სწორიც თითქმის ეს უნდა იყოს.

ა ზ ა ბ ა

ლამლოს აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკას გარდა, დადასტურებულია მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფელთა რუსულ სიაში (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). სინამდვილეში ეს სოფელი მდ. ბეიუქ-დერეს დასავლეთითაა (ბულეფის ხეობიდან მიმავალ გზაზე). ხუთვერსიან რუკაზეა „ადეაბა“, რუსულ სიაში — „აჩაბა“.

მ ე ლ მ ე ნ ა თ ი

აჯაბას სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ფურტუნას სათავეების სოფელთა ნუსხაში 32-ეა „აჩაბასა“ (31) და „მელესკურს“ (33) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171). სოფელთა სიაშია „მელმანაში“ და გვერდით უწერია „მელმენათი“ (იქვე). ხუთვერსიან რუკაზეა „მალმინათი“.

მელესკურ-წარი — ათინაწარის მარჯვენა შენაკადი. სახელწოდება წარმოდგება ხეობის ერთ-ერთი სოფლის („მელესკურის“) სახელისაგან.

მ ე ლ ე ს კ უ რ ი

ათინის კაზის ნ. მარისეულ აღწერილობაში 29-ეა პაპათის შემდეგ (მოგზ. გვ. 610). მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფელთა სიაში 33-ეა „მელმენაშსა“ (32) და „ჩინგითს“ (34) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 174).

ნ. მარი მელესკურს ამავე სახელის მდინარის მარცხენა სანაპიროზე მიუთითებს (მოგზ. გვ. 556), ხუთვერსიან რუკაზე მდინარის მარჯვენა მხარეზეა აღნიშნული. ნ. მარი „მელესკური“-ს ფორმით წერს (მოგზ. გვ. 556, 610), ასევეა ი. ყიფშიძის მასალებშიც (ჭან. მოგზ. გვ. 171), რუკაზეა „მანასკორი“.

ათინა-კაშკარის გზაზეა, ჩინგითანმდე (გ. ყაზბეგი, სამი თვე... ვვ. 128).

ჩ ი ნ ვ ი თ ი

ათინა-ბულეფის წყალგამყოფ ქედზეა, დანვრეს შემდეგ (გ. ყაზბეგი, სამი თვე... ვვ. 128). მდ. ფურტუნას ზემო წელის სოფელთა სიაში 34-ეა „მელესკურსა“ (33) და „ტენზინას“ (35) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 171).

ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია „მანასკორის“ აღმოსავლეთით. გ. ყაზბეგი და ი. ყიფშიძე „ჩინგითი“-ს ფორმით იხსენიებენ, რუკაზეა „ჩახკიტ“.

ჯ ი ს ა

ასე იწოდება ადგილობრივ ძველი ციხის ნანგრევები სოფელ ბაშქოის თავზე. ის ინახულა და აღწერა ნ. მარმა ჭანეთში მოგზაურობისას. ციხემდე ბილიკებით მიისვლება, ნანგრევებზე მცენარეულობა წამოზრდილა. ნ. მარის გამყოლმა ჭანმა ბიჭუნებმა ციხის სახელი არ იცოდნენ, ისინი მას მხოლოდ „ჯიხა“-ს ეძახდნენ (მ. მარი, მოგზ. ვვ. 558). ციხე ნაგებია თლილი ქვით, უხეში წყობით. შენონახულა კარები. შიგნით რაღაც ნაგებობის ნაშთია. ადგილობრივთა ცნობით, თითქოს აბანო უნდა იყოს. ამას გარდა, ნ. მარი იქ სხვა ნაგებობის კვალსაც წააწყდა. რომელზეც დიდრონი ხეები ამოზრდილიყო (იქვე).

ციხის ასაკს ნ. მარი არ ეხება, ჩვენ კი საკმარისი მასალა საამისოდ ჯერჯერობით არ გავაჩნია.

ნ. მარი არც ციხის დანიშნულებაზე ამბობს რასმე. ჩვენი დაკვირვებით, ეს ციხე მელესკურის ხეობაში ისპირიდან მომავალ გზაზე ამყარებდა კონტროლს.

კ ა ლ ე

მელესკურის სათავეებშია. სახელწოდება წარმოდგება იმ „ყალე“-საგან („ციხე“), რომელიც ამ სოფელში მდებარეობს. ასე ეძახიან მას ხემშინები, ხოლო ჭანები „ყალე“-საც (არაბ.-თურქ. კალეს დიალექტური ფორმა) და „ჯიხასაც“ (ზან. „ციხე“).

ნ. მარი „ყალე“-ს მხოლოდ სოფლის სახელად იცნობს, ხოლო ციხეზე არაფერს ამბობს (მოგზ. გვ. 558). ი. ყიფშიძე მხოლოდ იმის აღნიშვნით კმაყოფილდება, რომ სოფელში „ძველი ციხეა“ (ჭან. მოგზ. გვ. 153). უფრო კონკრეტული ჩვენებანი არ გავაჩნია.

რაც შეეხება ციხის ფუნქციას, ეს თითქოს ნათელია: არზუმ-

ათინის გზის კონტროლი. ეს გზა XX საუკუნის დამდგესაც ინარჩუნებდა ძველ მნიშვნელობას (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 558).

ბ ა ბ ა კ ი რ ი

ჩინგიტის დასავლეთით.

ლ უ ლ ი ვ ა თ ი

თაზილეს სამხრეთ-დასავლეთით (ხუთვერსიანი რუკა). ათინის უბნის სოფელთა რუსულ სიაში ჩამატებულია „ბულეფის“ წინ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 169, რედ. შენ. 7). ჭანური სოფელია (იქვე). ა. ყიფშიძის მასალებშია „ლულივათი“ (ჭან. მოგზ. გვ. 169, რედ. შენ., 7), რუკაზეა „გოლივატ“.

თაგინა-თაფასი — მთა ლულივათის აღმოსავლეთით.

კ ო შ ა

თაგინა-თაფასის აღმოსავლეთით.

ზ ა შ ლ ი

თაგინა-თაფასის დასავლეთით. ბაშლი (თურქ.) — „თაგინა“.

ხ ე მ შ ი ნ ი

ბაშლის დასავლეთით. მეორე სახელი „სარდალიწენი“.

ს ა ლ ვ ა

ხემშინის სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

ც ო ზ ა ნ ი

სალვას სამხრეთით.

ოსკუნ-დადი — მთა სალვას სამხრეთით. ოსკუნ-დადი

„ოქროს მთა“ (?) (ოსკ. (სომხ.) — „ოქრო“).

ც ო ზ ა

ოსკუნ-დადის დასავლეთით (ხუთვერსიანი რუკა). გვხვდება „ტოგონისა“ და „ტოკონის“ ფორმითაც (ჩვენის, ს.დ. საქ. ტომ. II, გვ. 54, 55). ა. ახვლედიანის დაკვირვებით ეს ზანური ტერმინი „ნამოსახლარს“ ნიშნავს. შდრ; ტოგონი (ხინო).

თ უ ღ ე ნ ი   ბ უ ლ ე ფ ი

ათინის უბნის სოფელთა რუსულ სიაში 29-ეა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 169), ქართულში — 28-ე (იქვე, გვ. 158). თუდენი ბულეფი მდ. ათინის მარჯვენა მხარეზეა; პირველი ზღვიდან (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 610). ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია ბულეფისწყლის მარცხენა მხარეზე, ზღვის სანაპიროზე.

რუსულ სიაშია „ბულეფი სუფლა“ და ქვემოთ ქართულად უწე-

რია ჭანური შესატყვისი — „თუდენი ბუღეფი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 170), ქართულში — „ბუღეფი სუფლა“ (იქვე, გვ. 158) — თვითონ. ყიფშიძეს „ბუღეფი“ — ს ფორმით მოაქვს (იქვე, გვ. 154), რუკაზეა „ბოლოფსუფლა“ და ა. შ. ჩვენ უპირატესობას ვაძლევთ ჭანურ „თუდენს“, არაბულ-თურქული „სუფლა“ (ქვემო) ამის თარგმანია.

სახელწოდება „ბუღეფი“ „ბუღის“ მრავლობითი ფორმაა. „ბუღლი“ მეგრულად „ბალს“ ნიშნავს, ხოლო ჭანურად, როგორც ნ. მარს მიუთითებს — „ალუბალს“ (ნ. მარი, ჭან. გრამ. გვ. 132).

იმავე ბუღეფისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე, თუდენი ბუღეფის აღმოსავლეთით მდებარეობს ყინი ბუღეფი.

ა თ ი ნ ის ბ უ ლ ე ფ ი

ათინის უბნის სოფელთა რუსულ სიაში 30-ეა თუდენი ბუღეფსა (29) და ილასტას (31) შორის (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 169), ქართულში — 29-ე იმავე გარემოცვაში (იქვე, გვ. 158).

ქართულ სიაშია „ბუღეფი ულია“ (იქვე), ასევეა რუსულშიც, ხოლო ქვემოთ ქართულად უწერია „ყინი ბუღეფი“ (გვ. 169). რუკაზე დამახინჯებული ფორმითაა: „ბოლბ-ულია“.

ს ო ტ რ ი

ყინი ბუღეფის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, საკმაოდ შორს. ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში 32-ეა „ჯიგეთურასა“ (31) და „ლანგოს“ (33) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158), რუსულში 33-ეა იმავე გარემოცვაში (იქვე, გვ. 170).

სოფელთა სიებშია „სოტრი“, ხუთვერსიან რუკაზე — „ხუტრი“.

მ ა მ ა კ ი ვ ა თ ი

ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში 36-ეა „პაპილათსა“ (35) და „დავიდათს“ (37) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 150), რუსულში — 37-ე იმავე გარემოცვაში (იქვე, გვ. 170). ნ. მარსის სიაში 34-ეა „დადევათის“ (33) შემდეგ (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 610). ესაა მეორე ზონა ათინის აღმოსავლეთით, ზღვიდან ზემოთ (იქვე).

ქართულ სიაშია „მამაკილათ“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158), რუსულში — „მამაკივათი“ (იქვე, გვ. 170). ასევე უწერია ნ. მარსაც (მოგზ. გვ. 610). რუკაზეა — „მემაკივათი“.

მ ა მ ა კ ი ვ ა თ ი

მამაკივათის დასავლეთით. ნ. მარსის აღწერილობაში 25-ეა „ზაპ-

ნათის“ (24) შემდეგ (მოგზ. გვ. 610). ათინის უბნის ქართულ სიაში 27-ეა „ზახნათსა“ (26) და „ბულეფა სუფლას“ (28) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158), რუსულშია 28-ე იმავე გარემოცვაში (იქვე, გვ. 169).

ნ. მარს „ბაშ-კოი“ უწერია (მოგზ. გვ. 610), ი. ყიფშიძეს — „ბაშქოი“ (ჭან. მოგზ. გვ. 158) და „ბაშ-კეი“ (იქვე, გვ. 169), ასევეა რუკაზეც. ნ. მარი აღრინდელ სახელსაც მიუთითებს — „პეტრე-ნიკოლა“ (მოგზ. გვ. 610).

ბაშქოი (თურქ.) — „თავსოფელი“.

ხ ა ნ ზ კ ა შ ნ ი

ტალავათის სამხრეთით. ნ. მარის აღწერილობაში მეთექვსმეტეა „კითათსა“ (15) და „ნოხლან-სუს“ (17) შუა (მოგზ. გვ. 609). ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაშია მერვე „კიტატსა“ (7) და „სულეთს“ (9) შორის, (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში — მეშვიდე იმავე გარემოცვაში (იქვე, გვ. 169).

ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია მდ. ათინის მარცხენა შენაკადის მარჯვენა სანაპიროზე.

ნ. მარს „ხანჩუნი“ დაუდასტურებია (მოგზ. გვ. 609), ი. ყიფშიძის ბახალეზშია „ხანჭკუნი“ (ჭან. მოგზ. გვ. 157, რუსულ სიაშია „ხანჩუნ“ და გვერდით ქართულად უწერია „ხან(ნ)ჭკუნი“ (იქვე, გვ. 169). ხუთვერსიან რუკაზეა „ხანდეკუმ“, ხუთკილომეტრიანზე — „ხამჩიკან“.

ა ბ ს ო

ხანჭკუნის აღმოსავლეთით. ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში 25-ეა „კუზიკასა“ (24) და „ზახნათს“ (26) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158), რუსულში — 26-ე იმავე გარემოცვაში (იქვე, გვ. 169), სიებშია „აბსო“, ხუთვერსიან რუკაზეა „აბსუ“.

ა შ ზ ი კ ა

ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში 24-ეა „ტალვათსა“ (23) და „აბსო“ (25) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158), რუსულში — 25-ე, იმავე გარემოცვაში (იქვე, გვ. 169). ამავე ადმინისტრაციული ერთეულის ნ. მარისეულ აღწერილობაში 21-ეა „ხუდისასა“ (20) და „ტალვათს“ (22) შორის (მოგზ. გვ. 610).

გ. ყაზბეგი ამ სოფელს ათინა-კაშკარის გზაზე ასახელებს (სამათვე... გვ. 128), ნ. მარი მდ. ათინის მარჯვენა მხარეზე (მოგზ. გვ. 610).

გ. ყაზბეგთანაა „კუზიკი“, ნ. მართან — „ხუზიკა“, ი. ყიფშიძესთან — „კუზიკა“ (ჭან. მოგზ. გვ. 158, 169).

ზ ა ლ ნ ა თ ი

ნ. მარის სიაში 24-ეა „აფსოსა“ (23) და „ბაშ-ქოს“ (25) შუა (მოგზ. გვ. 610). ასევეა ი. ყიფშიძის მასალებშიც (ჟან. მოგზ. გვ. 158, 169).

ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია „კუზიკას“ ზემოთ, მდინარის მარცხენა მხარეზე. ნ. მარის „ზაჰნათი“-ს ფორმით მოაქვს (მოგზ. გვ. 610), ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში — „ზახნათი“ (ი. ყიფშიძე, ჟან. მოგზ. გვ. 158), რუსულში „Загнат“ და გვერდით ქართულად უწერია „ზანათი“ (იქვე, გვ. 169). რუკაზეც იხევეა, როგორც რუსულ სიაში. ი. ჯავახიშვილის საქართველოს საისტორიო რუკაზეა „ზაღნათი“.

ს უ ლ ე თ ი

ზაღნათის დასავლეთით. ნ. მარის აღწერილობაში მე-18-ეა „ნოხლან-სუს“ (17) შემდეგ (მოგზ. გვ. 609). ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში მეცხრეა „ხანჭკუნსა“ (8) და „ნოხლან-სუს“ (10) შორის (ი. ყიფშიძე, ჟან. მოგზ. გვ. 157), ასევეა რუსულშიც (იქვე, გვ. 169). ქართულ სიაშია „სულეთი“, რუსულში — „სულეტ“, რუკაზე — „სოლტ“.

გიულშან-თაფასი — მთა სულეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „გიულშან-ტაპასი“, ხუთკილომეტრიანზე — „გიულშენ-ტეპე“. გიულშენ-თაფასი (სპ. თურქ.) — „ვარდნარის გორა“ (მდრ. ვარდციხე (იმერეთის გაღმა მხარეში), ვარდიგორა (ლეჩხუმში) და მისთ.).

დევე-ბოინი — უღელტეხილი გიულშან-თაფასის სამხრეთ-დასავლეთით. დევე-ბოინი (თურქ.) — „აქლემის ყელი. კისერი“ (მდრ. დალი-კავან-ბოინი, ბალთაშ-ბოინი და მისთ.).

ჯ უ ნ ჯ ა

დევე-ბოინის სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

ჯ ა ვ ლ ა -ღ ა ლ ი

ჯუნჯას სამხრეთ-დასავლეთით.

ბ ა რ მ ა მ ს ი ზ ი

ჯავლა-დაღის აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ბარმაკ-სიზი“.

ბ ო დ ა ლ ლ ი

პარმაქსიზის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ბოდალლი“, ფურტუნას ზემო წელის სოფელთა სიაში — „ბოდოლი“ (ი. ყიფშიძე, ჟან. მოგზ. გვ. 170).

ტონჩა-თაფასი — მთა ბოდალის სამხრეთ-დასავლეთით.

ო რ თ ა ქ ო ი

ტონჩა-თაფასის აღმოსავლეთით ორთა-ქოი (თურქ.) — „შუა სოფელი“.

ვ ა ლ ა რ ა

ორთა-ქოის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ბადრ“. ფურტუნის ზემო წელის სოფელთა ქართულ ნუსხაში „ბადარა“, რუსულში — „ბუდარა“ და გვერდით რუსულადვე უწერია „ბადარა“ (იხ. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 170).

ათინა-წარი — გამოედინება იმ მცირე ქელიდან, რომელიც პონტის მთავარი ქედის პარალელურად მიემართება (გ. ყაზბეგი, სამი თვე... გვ. 125).

ამ ხეობას მეორენაირად უწოდებენ „ზუგა დერესი“-ს ანუ „ზუგის ხეობას“ (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 613).

ნ. მარის ინფორმატორი (ფევზი-ბეი) ამ სახელწოდებას უკავშირებდა სოფელ „ზუგას“ (ათინის ხეობის ზემო წელში). ნ. მარი არ იზიარებდა ამ მოსაზრებას და ფიქრობდა, რომ როგორც სოფლის, ისე ხევის სახელწოდება წარმოდგება ზღვის აღმნიშვნელი ჭანური სიტყვისაგან „ზულა“. ეს ხეობა, მისი სიტყვით, სწორედ ზღვასთან დამაკავშირებელი ერთ-ერთი მთავარი არტერიაა არა მარტო „ზუგის“ ხეშმინებისათვის, არამედ ისპირელებისა და არზრუმელებისათვისაცო (იქვე).

ეს მოსაზრება, ვფიქრობთ, სარწმუნო არ არის, რადგან ზღვისკენ შრავალი სხვა ხევიც მიემართება, მაგრამ არც ერთი, ამას გარდა, ასეთი სახელით არ იწოდება.

მდ. ათინას მრავალი შენაკადი აქვს. მათი სახელებიდან ჯერჯერობით მხოლოდ რამდენიმე ვხედავთ, ასეთია, მაგალითად, ფოზონი, რომელიც ათინას დალტომინასთან ერთვის მარცხნიდან (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 613).

ათინა-წარის მარჯვენა სანაპიროზე ნ. მარს რამდენიმე ტოპონიმი დაუდასტურებია: ლება (პირველი ზღვიდან, შდრ. ლები — ზემო რაჭაში), კატოი (ღების ზემოთ), ჩალული-სირთი (თურქ. „მარულდ სერი), ველინა-ირმალი (ირმალი (თურქ.) — „მდინარე“), დუღუქათი (დუღი (ზან.) — „თავი“) (ნ. მარი, მოგზ., გვ. 612).

ა თ ი ნ ა

ფლ. არიანეს მიხედვით, ათენამ (ევექსინის პონტოში) სახელი მიიღო „ათენას ბერძნული ტაძრისაგან“, რომელიც იქ მდებარეობდა.

(მოგზ. გვ. 33). ამასვე იმეორებს V საუკუნის ანონიმიც, (გეორგიკა, 2, გვ. 18).

პროკოპი კესარიელის ცნობით, ეს სახელწოდება თითქოს წარმოდგება ქალის სახელისაგან „ათინური“, რომელიც „წინა წანებში ამ ქვეყნის ბატონი“ იყო და „რომლის საფლავსაც აქ ახლაც უჩვენებენ“ (იქვე, გვ. 123).

საინტერესოა რომ სომხური გეოგრაფია (VII ს.) ათინას „კოლხურ“ ქალაქთა დიდ ხუთეულში (ზიგანეონი, კოტა, როდიუპოლისი, ათინა, რიზონ) ასახელებს (ა. ერემიანი, არმენია „ამხარცუიტ“-ის VII ს. სომხური გეოგრაფიის მიხედვით... ერევანი, 1963, გვ. 703, სომხურ ენაზე). 1554 წლის კანუნ-ნამეთი ათინას ლივას საკაზო ცენტრია. ამ კაზაში ერთიანდებოდა 30 სოფელი 4068 მოსახლით — 3627 ქრისტიანი, 310 მუსლიმი (მ. სვანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან (XVI-XVII სს), თბილისი, 1971, გვ. 84. შენიშვნა 148). XIX საუკუნის 70-იან წლების დამდეგს იგივე ადმინისტრაციული ერთეული 25 სოფელს ითვლიდა 2290 კომლით, მათ შორის 47 აფხაზისა იყო. მოსახლეობის საერთო რიცხვი 17 730-ს შეადგენდა. კაზის სიგრძე 20 მილი იყო და ქემერის კონცხამდე ვრცელდებოდა (ინგლისელ კონსულ ჯ. პალგრევის 1872 წლის ანგარიში, иконрго, ტ. VII, 1882, № 2, გვ. 69).

ამჟამად ათინას „ფაზარი“ (სპ. „ბაზრის“ თურქული უორმა) ეწოდება.

კიზ-კალე — ციხე აგებული ყოფილა ათინას კონცხზე (ქალაქის ჩრდილო-დასავლეთით). ჯ. პალგრევი თავის 1872 წლის ანგარიშში მას „ნახევრადღანგრეულად“ იხსენიებს (გვ. 68). იმავე ავტორის ცნობით, ამ ციხეს „კიზ-კალე“ რქმევია (იქვე). ეს სახელწოდება მცირეოდენი სახესხვაობით (კიზ-კულე) ათინის დასავლეთითაც გვხვდება.

ლიმანი — არიანეს ცნობით, ათინას მცირე ნავმისადგომი ჰქონია, რომელიც მხოლოდ ზაფხულში გამოიყენებოდა. ამ ნავსადგურში ხომალდებს შეეძლო თავი დაეცვათ მხოლოდ ბორესაგან. რაც შეეხება სხვა ქარებს (აპოკტი, თრასკია), მათგან დახიზვნა ამ ნავმისადგომში შეუძლებელი იყო (არიანე, გვ. 33). ამასვე იმეორებს V საუკუნის ანონიმიც (გეორგიკა, 2, გვ. 18).

ათინის ნავსადგური რომ ქარისაგან დაცულია, ამას მიუთითებს ჯ. პალგრევიც, მაგრამ ამასთანავე ამჩნევს, რომ კარგი ნავმისადგომისათვის პირობები არ გააჩნია: ზღვის თავთხელობა და წყალქვეშა კლდეები (გვ. 68-69).

ათინის „ნოლა“ — ნოლას წარმოქმნა აქ, ისე როგორც „აფსა-

რში“ თუ ჭანეთის სხვა ხევებში საზოგადოებრივი განვითარების შედეგია. ეს მოვლენა აქ წინაჟეოდალურ ხანაშია საგულეებელი.

შ ა ზ ა რ ი

ჟ. პალგრევის ჩვენებრთ, ათინის საბაზრო მოედანი ვრცელი იყო და 174 დუქანს შეიცავდა (გვ. 69). აქვე მიუთითებდა ის დაუ-მთავრებელ მეჩეთს, რომლის მშენებლობაც სულთან სელიმს (XVI ს) დაუწყია.

ნ. მარის აღწერილობაში ბაზარი მე-19-ეა მდ. ათინის მარცხე-ნა სანაპიროზე, ქალაქიდან ზემოთ (მოგზ. გვ. 610). ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში პირველია (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში ამ ადგილას „ათინა“ დასახელებული და გვე-რდით ქართულად უწერია „ბაზარი“ (იქვე, გვ. 168).

ნ. მარის ცნობით, „ბაზარი“ ათინას „მეჰლე“ ანუ კვარტალია (მოგზ. გვ. 610).

ა რ ა ბ მ უ ჯ ა ლ ლ ე ს ი

ი. ყიფშიძე, ამის გარდა, ამ პუნქტის მეორე სახელსაც — „არა-ბოლლი (არაბები)“ იხსენიებს (ჭან. მოგზ. გვ. 164). ეს ადგილი ათინას „უბანი“ (rcap. აგარა) უნდა იყოს. სახელწოდების გარდა (არაბმუჰალესი), ამას მისი მდებარეობაც („ათინიდან 10 წუთის სავალი“) მოწმობს (იქვე). სახელწოდება უკავშირდება „არაბოლ-ლის“ (არაბის შვილს), რომელიც ამ უბნის მკვიდრი ყოფილა. „მუ-ჰალესი“ არაბული „მეჰლეს“ („უბანი“) დამახინჯებული ფორმაა.

ნ ო ლ ა შ - დ ი ხ ა

ნ. მარის აღწერილობაში მე-19-ბ-ეა „ბაზარი“-ს შემდეგ (მოგზ. გვ. 610). ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში მეორეა „ბაზარ-სა“ (1) და „შილეერთს“ (3) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), ასევეა რუსულშიც (იქვე, გვ. 168).

ნოლა-დიხა ერთ ვერსზეა ათინიდან (იქვე, გვ. 164).

ნ. მარს „ნოლა-დიხა“ უწერია (მოგზ. გვ. 610). ასევეა ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულშია „ნოლდიხა“, რომელიც იქვე ქართულად „ნოლადიხად“ არის შესწორებული (იქვე, გვ. 168), ხ. სარდარიშ-კამბურიშის წა-რმოთქმითაა „ნოლაშ-დიხა“.

„ნოლა“ ჭანურად „ბაზარს, ქალაქს“ ნიშნავს, ქართულში კი მრავალი მნიშვნელობით იხმარება (მ. ალავეძე, რას ნიშნავს ნოლა, გაზ. „სოფლის ცხოვრება“, 10. III. 1979, გვ. 4).

ნოლაშ-დიხა ათინის (ბაზრის, ქალაქის) მიწა („დიხა“) ანუ „აგარა“ ჩანს.

გ ლ ო ხ ო ნ ი

გლოხონი — ადგილი ათინის ხეობაში ქალაქიდან ერთი საათის სავალზე (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 612).

უ ი ლ ე რ ი თ ი

ათინის სამხრეთ-დასავლეთით. ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში მესამეა „ნოლადიხასა“ (2) და „ხოზნიშინს“ (4) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), ასევეა რუსულშიც (იქვე, გვ. 168). ამავე სოფელს იხსენიებს ნ. მარი იმავე გარემოცვაში (მოგზ. გვ. 610).

ნ. მარს „შილერითი“ უწერია (მოგზ. გვ. 610), ი. ყიფშიძეს — „შილერითი“ (ჭან. მოგზ. გვ. 157, 168) და „შილეთი“ (იქვე, გვ. 164). მცირე განსხვავებითაა რუკაზე — „შილარიტ“.

ლ ა რ ო ს ი

შილერითის ჩრდილო-დასავლეთით. ნ. მარის აღწერილობაში შეორეა კუკულათის შემდეგ (მოგზ. გვ. 609). ი. ყიფშიძის მასალებში კუკულათთანაა გაერთიანებული (ჭან. მოგზ. გვ. 157, 168). ერთი ცნობით, ლაროსი ტორდოვათის „მეჭელა“ (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 609).

ხუთვერსიან რუკაზეა „ლავუსი“, ნ. მარს უწერია „ლაროს“ (მოგზ. გვ. 609), ი. ყიფშიძეს — „ლაროზ“ (ჭან. მოგზ. გვ. 157, 169) და „ლარონი“ (იქვე, გვ. 169). ი. რაჭველის სტატიაშია „ლახოს“ (გვ. 11).

ამ სახელწოდების სოფელი რიზეს მხარეშიცაა.

კ უ კ უ ლ ა თ ი

ლაროსის სამხრეთით. ნ. მარის აღწერილობაში პირველი სოფელია (მოგზ. გვ. 609). ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში მე-13-ეა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), ასევეა რუსულშიც (იქვე, გვ. 169).

ნ. მარს „კუკულათ“-ი აუწერია (მოგზ. გვ. 609), ასევეა რუსულ სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 169) და ხუთკილომეტრიან რუკაზეც. ქართულ სიაში „კუკულეთი“ (იქვე გვ. 157), ხუთვერსიან რუკაზე — „კუკულატ“. ნ. მარი ცალკე ასახელებს (მოგზ. გვ. 609). ქართ. სიაში: „ლაროზ“-თანაა გაერთიანებული. (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157, 169).

ხ ო ზ ნ ი უ ი ნ ი

კუკულათის აღმოსავლეთით. ნ. მარის აღწერილობაში „ნოლადიხასა“ და „შილერითს“ შორისაა (მოგზ. გვ. 610), ი. ყიფშიძეს

მასალებში — „შილერიტსა“ (3) და „ჭაჭივათს“ (5) შუა (ჭან. მოგზ. გვ. 157, 168, 169).

ნ. მარს „ხოშნიშინი“ და „ხოზნიშინი“ ჩაუწერია (მოგზ. გვ. 610). ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაშია „ხოშნიშინი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), ასევეა რუსულშიც და გვერდით ქართულად უწერია „ხოშნიშინი“ (იქვე, გვ. 169).

ათინის უბნის სოფელთა ქართული სიით „ხოშნიშინი“ შერეული (ჭანურ-ხემშინური) სოფელია 46 კომლით (იქვე, გვ. 157). კომლთა რაოდენობა იგივეა რუსულშიც, ოღონდ მოსახლეთა ეთნიკური ენაობა არაა მითითებული (იქვე, გვ. 169). შენიშენაში კი, რომელიც გვერდით აქვს მიწერილი, ამ სოფელს „დევირიშეფე-ჩოჟ“-დ აცხადებს (იქვე, გვ. 169, შენ. 1). აქვე ისიცაა აღნიშნული, რომ ხოშნიშინის მოახალშენე ბოშებს („ციგნებს“) ლაზური სცოდნიათ, მაგრამ არ ლაპარაკობდნენ თურმე და „თათრულიც“ სხვაგვარი ჰქონიათ (იქვე).

ხოშნიშინი (ხოშნიშინი) სპარსული კომპოზიტია და „საამო სამყოფელს“ ნიშნავს.

ა რ ა ნ ა შ ი

ხოშნიშინის სამხრეთით. ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში მეექვსეა „ჭაჭივათსა“ (5) და „კიტათს“ (7) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. 157), ასევეა რუსულშიც (იქვე, გვ. 169). ათინიდან სამკერსზეა (იქვე, გვ. 164).

ი. ყიფშიძის მასალებშია „არანაში“, ხუთვერსიან რუკაზეა — „არნაშ“.

ლ ო შ ი რ ა

არანაშის აღმოსავლეთით.

ხ ო ზ ა რ ი

ლოშიჩას სამხრეთ-დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ხოზარ“.

ჯ ი ა თ ი

ხოზარის დასავლეთით.

გ ა ჯ ი ვ ა თ ი

ნ. მარის აღწერილობაში მე-14-ეა „არანაშსა“ (13), და „კიტათს“ (15) შუა (მოგზ. გვ. 609). ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში მეხუთეა „ხოშნიშინსა“ (4) და „არანაშს“ (6) შორის (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157). ასევეა რუსულშიც (იქვე, გვ. 169).

ნ. მარს უწერია „ჯაჯივათი“ (მოგზ. გვ. 609), ასევეა რუსულ

სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 169) და ი. ყიფშიძის 3 ავერს-ტოს დღიურშიც (იქვე, გვ. 172). ქართულ სიაშია „კაჭივათი“ (იქვე, გვ. 157).

კ ი თ ა თ ი

ნ. მარის აღწერილობაში მე-15-ეა „ჯაჯივათსა“ (14) და „ხაჩკუნსა“ (16) შუა (მოგზ. გვ. 609). ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში მე-7-ეა „არანაშსა“ (6) და „ხანკკუმს“ (8) შორის (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), ასევეა (რუსულშიც (იქვე, გვ. 169).

ნ. მარს უწერია „კიტატი“ (მოგზ. გვ. 609). ქართულ სიაშია „კიტათი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში — „კიტატ“ (იქვე, გვ. 169).

ვ ი ბ ა კ ი თ ა თ ი

იხსენიება ათინის უბნის სოფელთა რუსული სიის ქართულ მიწაწერში, როგორც „ფევეზი-ეფენდის საზაფხულო“ ბინა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 169), ჭიტა (ჭან.) — „პატარა“.

ქ ა - ო რ ა ნ წ ი ნ ო ნ ი

ნ. მარის ერთ-ერთი ინფორმატორის (ფევეზი-ბეის) ცნობით. ასე იწოდებოდა სოფელი ათინის კახაში (მოგზ. გვ. 613). არც ი. ყიფშიძე იხსენიებს და არც ხუთვერსიან და ხუთკილომეტრიან რუკებზეა აღნიშნული. ამ სოფლის ღირსშესანიშნაობებიდან ინფორმატორს გვირავი დაუსახელებია (იქვე).

ქუა (ჭან.) — „ქვა“, ორანწინონი („ორანწკილონის“ (ჭან.) სახე-ნაცვალ ფორმა) — „სარაწყუნა“.

ნ ო ხ ლ ა ნ - ს უ

ხანკკუნის სამხრეთით. ნ. მარის აღწერილობაში მე-17-ეა „ხაჩკუნსა“ (16) და „სულეთს“ (18) შუა (მოგზ. გვ. 609). ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში მე-10-ეა „სულეთსა“ (9) და „ხუნარს“ (11) შორის (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), ასევეა რუსულშიც (იქვე, გვ. 169).

ნ. მარს „ნოხლან-სუ“ უწერია (მოგზ. გვ. 609). ასევეა ხუთვერსიან რუკაზე და ქართულ სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157) რუსულ სიაში „ნოხლანსო“ და გვერდით ქართულად უწერია „ნოხლანსუ“ (იქვე, გვ. 169).

სახელწოდების მეორე ნაწილი თურქულია (სუ — „წყალი“), პირველის რაობა საძიებელია.

კალეჯუკი — ადგილი ზღვის სანაპიროზე. ნ. მარის ცნობით, ტორღოვათის ნავსადგური (მოგზ. გვ. 609).

ი. ყიფშიძის ერთ შენიშვნაშია „კალეჯული“ (ჭან. მოგზ. გვ. 169, რედ. შენ. 2).

ხუთვერსიან რუკაზეა „კალაჯიკი“.

კალეჯუკ (თურქ.) — პატარა ციხე.

ჩვენი დაკვირვებით, თანამედროვე კალეჯუკის მიდამოებში უნდა არსებულებოდა თითქოს ბიზანტიურ საგეოგრაფიო თუ აგეოგრაფიულ ძეგლებში დადასტურებული სოფელი „კორდილა“ (V საუკუნის ანონიმი) თუ „კორდილონი“ (ორენტიოსისა და ძმათა მისთა მარტვილობა).

ანონიმი გეოგრაფი „კორდილეს“ ადინეოსის წყალსა და ათინას შუა ასახელებს (გეორგიკა, 2, გვ. 17). უკანასკნელის ადგილმდებარეობა ცნობილია, პირველს კი ყიბლადალ-დერესთან, რომელიც მფარვის დასავლეთით ერთვის ზღვას. ანონიმი კორდილეს ადინეოსსა და ათინას შორის თითქმის საშუაოზე გულისხმობს. მისი ჩვენებით, ეს პუნქტი პირველს 100 სტადიონით შორავს, ხოლო უკანასკნელს — 80-ით (იქვე).

ამ მონაცემების მიხედვით ტომაშევი კორდილს Akt — seke kaleh-ის ახლოს ვარაუდობდა (იქვე, გვ. 29).

თუ ის მანძილები სწორია, რასაც ანონიმი გვთავაზობს და ამხთანავე ადინეოს-ყიბლადალ-დერეს იგივეობასაც ვერწმუნებით, მაშინ კორდილი მელიათის ჩრდილო-აღმოსავლეთითაა საძიებელი. თუ ორენტიოსისა და ძმათა მისთა მარტვილობასაც გავიხსენებთ, რომელშიც „კორდილონი“-ი შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროს სანავსადგურო პუნქტთა შორის იხსენიება, მაშინ იგი დღევანდელ კალეჯუკთან შეიძლება გავაიგივოთ, რადგანაც მელიათის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, სადაც „კორდილონი“ ივარაუდება, ნავმისადგომობით კალეჯუკს ათინამდე ვერცერთი პუნქტი ვერ შეედრება.

ქრისტიანულ სამყაროში კორდილონი იმით იყო ცნობილი და პატივდებული, რომ იქ განისვენებდა ქრისტეს რჯულისათვის ერთ-ერთი უძველესი მოწამე ფარნაკიოსი (IV საუკუნის დამდეგი). „აღი-ცურავს მყაგნებელია მათა და მივიდეს ადგილ, კორდულონ წოდებულად. და მუნ მიიცვალა ცხოვრებით მშჳდობით და უღმობელად საღმთოჲც ფარნაკიოს, მესამედ დღედ მსვლელობასა და იულისისა თჳსსა, და საფლავად დაიდვა ძმათა მიერ“ — გვამცნობს ორენტიოსისა და ძმათა მისთა მარტვილობა (კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IV, თბილისი, 1957, გვ. 621).

ამავე სახელწოდების პუნქტი შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზეც იყო. არიანე მას ფალოკალიას სამხრეთ-დასავლეთით მიუთი-

თებს — ასი სტადიონის დაშორებით (მოგზ. გვ. 51). მისი ჩვენებით, იგი ნავსადგური ყოფილა (იქვე). ამ სახელის ფუძე მცირედა სახეცვლილებით დაცულია („ოკორდულე“, „ოკორდული“, „ოკორდილ“-ი) ართაშენის უბნის ერთი სოფლის სახელწოდებაშიც (ი. სიხარულიძე, ჭანეთი, I, გვ. 91). მისივე ვარიანტული ფორმა უნდა იყოს თითქმის „კორდელითი“-ც (არქაბეს უბანში, იქვე, გვ. 73-74).

ნ ო რ დ ო ვ ა თ ი

ნ. მარის აღწერილობაში მე-3-ეა „ლაროსა“ (2) და „დუნევათს“ (4) შორის (მოგზ. გვ. 609). ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში მე-14-ე „კუკულეთ-ლაროსა“ (13) და „ავრამით-ხელექს“ (15) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ., გვ. 157). ასევეა რუსულშიც (იქვე, გვ. 169). ნ. მარს „ტორდოვათი“ უწერია (მოგზ. გვ. 609). ასევეა რუსულ სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ., გვ. 169), ქართულში კი ამასთან ერთად „თ“-ნ თავკიდურიც არის მოცემული (იქვე, გვ. 157). ეს პუნქტი სოფელ კოქსოვათის ახლოსაა საგულვებელი, რადგანაც ათინის უბნის სოფელთა სიებში იგი ამ სოფელთანაა გაერთიანებული (იქვე, გვ. 157, 169). ამის გარდა, საყურადღებოა ისიც, რომ რუსულ სიაში ეს სოფლები (თორდოვათი, კოქსოვათი) „კალეჯუკთან“ იხსენიებიან (იქვე, გვ. 169). ყურადღებას იქცევს კიდევ ერთი ცნობა: „კალეჯუკი ტორდოვათის ნავსადგურია“ (ნ. მარი, მოგზ. გვ. 609). ამავ რიგისაა რუსულ სიაში ამ სოფელთან მოცემული შენიშვნა „(ლაზი) კალეჯული“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 169).

ყოველივე ამის გათვალისწინებით თორდოვათ-ტორდოვათი კოქსეგეთსა (დასავლეთით) და „კალეჯუკს“ (აღმოსავლეთით) შუა მდებარე ზღვის სანაპირო სოფელია (ხუთვერსიან რუკაზე „კაკსოვათიც“ არის აღნიშნული და „კალაჯიკიც“). ამ პუნქტს უნდა გულისხმობდეს აგათია მირინელის „თეოდორიადა“, რომელიც ჭანთა 656 წლის ამბოხების აღწერილობაში იხსენიება. ამ აჯანყების ჩასაქრობად ფაზისიდან გაგზავნილმა თეოდორე ჭანმა შეაღწია „მტრის მამდნდელი მიწა-წყლის შუაგულში. მან დაიბანაკა თეოდორიადასა და ეგრეთწოდებული რიზეს გარშემო“ (გეორგიკა, III, გვ. 182).

პ. ინგოროყვამ ყურადღება მიაქცია ლაზთა მიტროპოლიტის გერმანეს მოხსენების ერთ ადგილს, სადაც იხსენიება ლაზეთში ზღვის პირად მდებარე წმინდა დიდმოწამის თეოდორეს სახელობის მონასტერი და ფიქრობს, რომ სახელწოდება ქალაქისა ამ მონასტრის სახელს უკავშირდება (გიორგი მერჩულე, გვ. 262, შენიშვნა 1). აგათია მირინელის ჩვენებაზე დაკვირვება პ. ინგოროყვას საშუალებას აძლევს თეოდორიადა ან რიზეს ერთ-ერთ უბნად იგულისხმოს ანდა „ქ. რიზეს სანაპიროებში მდებარე პუნქტად“ (იქვე). უფრო მართე-

ბულიც ეს უკანასკნელი ჩანს, რადგან აგათია სქოლასტიკოსი თეოდორიადას ნათლად მიჯნავს რიზესაგან.

თეოდორიადას ადგილმდებარეობის გასათვალისწინებლად საინტერესოა ისიც, რომ ბიზანტიელი ისტორიკოსი მას რიზეს უწინარეს სახელებს, თეოდორე ჭანი ჯერ თეოდორიადას მიაღდა, ხოლო შემდეგ — რიზეს. ამ ნიშნით თეოდორიადა რიზეს ჩრდილოეთითაა საგულებელი. ამ მიდამოებში კი თავისი სახელწოდებით, მდებარეობით და სხვა მონაცემებით (ნავსადგური, ციხე) ყურადღებას სწორედ თორღოვათი (ტორღოვათი) იქცევს.

სახელწოდება, როგორც ჩანს, უკავშირდება თეოდორე ტირონის სახელობის ეკლესიას, რომელიც ამ სოფელში ყოფილა. მისი აგების ზემო ქრონოლოგიური ზღვარია ჭანთა 556 წლის აჯანყება, ხოლო ქვემო — საძიებელია.

ამ ძეგლის და მთელი სოფლის წარსულის მეცნიერული გათვალისწინებისათვის საგულისხმო მასალებს შეგვძენდა საველე ისტორიულ-გეოგრაფიული ძიება, მაგრამ, ჯერჯერობით, ამის შესაძლებლობა, სამწუხაროდ, არ არის.

გადმოცემით, თითქოს ამ სოფლიდან უნდა იყვნენ წამოსულნი ჭანიშვილები. ამ რამდენიმე ხნის წინ ძველმა ბოლშევიკმა ვასილ ჭანიშვილმა გვიამბო: „დავიბადე ოზურგეთის მაზრის ლიხაურის თემში. ჩვენს სოფელს ნიაბაური ჰქვია. იგი ქვედა და ზედა უბნებად იყოფა. შესანიშნავი სოფელია, მაგრამ, როგორც მამაჩემი და ბიძაჩემი იტყოდნენ — ძველების გადმოცემით, ჩვენი ადრინდელი სამკვიდრო სოფელი, საიდანაც ჩვენი შორეული წინაპრები მოსულან, კიდევ უფრო უკეთესი ყოფილა. მის სახელწოდებად ძველები „თორღო“-ს თუ რაღაც მისნაირს ასახელებდნენ.

როცა ჭანეთს ოსმალო მოდგომა, ჩვენი წინაპრები იძულებული გამხდარან ყურილიყვნენ და სხვაგან ეძიათ თავშესაფარი. სახლის უფროსი, გადმოცემით, მონასტრის წინამძღვარი ყოფილა. სახელი აღარ შემონახულა, გვარს კი დაასახელებდნენ, მაგრამ დღეს კარგად აღარ მახსოვს, ვგონებ „ინაშვილს“ თუ „ინაშს“ იტყოდნენ.

წამოსულა ის დალოცვილი მთელი თავის ასლობლებით, გადმოივლია ქორიხი, კინტრიში, და ტალახას უღელტეხილით გადმოსულა აქისწყლის ხეობაში, ალდაც მაშინ უღრანი ტყე ყოფილა. აქ ერთ მაღალ გორს მინდობია, რომელსაც ახლა გორმაღალს უწოდებენ და იქ დაბინავებულა. ეშინოდათ, თურმე, მღვერები მოგვიკითხავენ და, თუ ადგილობრივ მოსახლეობას ეცოდინება, ადვილად მოგვაგნებენო. ამისათვის არ გაუმხელიათ თავი.

ასე გასულა კარგა ხანი, მაგრამ მუდამ ხომ ვერ იცხოვრებდნენ მალულად. და აი ერთ მშვენიერ დღეს გორმაღალს გურიელის მონადირენი შესევინან და ჭანი მოახალშენებეც მათ აღმოუჩენიათ. მთავარს ძალიან გახარებია მათი პოვნა. წინამძღვარი დიდი პატივით მიუწვევია სასახლეში და კარის მოძღვრად დაუსტამს, სხვები კი მთიდან ჩამოუყვანია და გორის ძირას დაუსახლებია. მოძღვრის სიცოცხლეში ისინი არც რაიმე ვადასახადს იხდიდნენ და არც სხვა რამ საბატონო ვალდებულება სდებიათ. საბატონეცო ურთიერთობაში ისინი მოგვიანებით ჩართულან და გურიის სამთავრო საგვარეულოს ერთ-ერთი განშტოების (თავად

მაქსიმელეშვილთა) ყმები გამხდარან. პაპაჩემიც და მამაჩემიც მათი ნაყმეები ყოფილან.

ახალ ადგილზე დამკვიდრების შემდეგ ჩვენს ძველებს ჭანური გვარსახელით კი აღარ იხსენიებდნენ თურმე, არამედ სატომო სახელით („ჭანი“) მიმართავდნენ, რაც შემდეგ თაობას ახალ საგვარეულო სახელად დაუმკვიდრდა და ჭანიშვილი ეწოდა“.

აჭისწყლის ხეობაში ჭანური წარმოშობის მოსახლეობა ნიბაურს გარდა, სოფელ აჭშიც არის. ვ. ჭანიშვილისევე ცნობით, ადრე იმათაც ჭანიშვილებს უწოდებდნენ, ხოლო გამუსლიმანების შემდეგ — „ლაზიშვილებს“. ერთსაც და მეორესაც დღემდე შემორჩათ მათი ნათესაური სიახლოვის ხსოვნა. „ახლაც კარგად მახსოვს კალანდას მათი სტუმრობა ნიბაურში. მართალია ისინი გამაჰმადიანებული იყვნენ, მაგრამ ძველ ტრადიციას მაინც იცავდნენ, ხალისით მონაწილეობდნენ მამაპაპურ ქრისტიანულ რიტუალებში და ჩიჩილაკის გალოცვაშიც ერთიმეორეს ასწრებდნენ.“

ბიძაჩემი დიდად მორწმუნე კაცი იყო, ეკლესიის მსახური, ხშირად მინახავს სამრეკლოზე, ეკლესიაში სანთლების გამყიდველად, გვარის საწირავის მომწყობად და სხვა.

ჭანიშვილების გვარის საწირავი იყო მოზვერი. გვარი წელიწადში ერთხელ ლავდა მოზვერს. ამ საქმეს ერთი პირი განაგებდა. მე რომ მახსოვს თომა პიძია მოივლიდა, გვარ-ლიხაურის გარდა ავიდოდა ხიდისთავში, ბახვეში, გურჩინთაში, აჭში და თვითეული ოჯახიდან მოკრეფდა ფულს მოზვერს საყიდლად: დაწყებული კაბიკიდან, თუ მეტი არა, ეს კაბიკი ყველას უნდა გადაეხადა გვარის საწირავში წილის მისაღებად. დათქვამდა წირვის დღეს, როდესაც ყველა მოვიდოდნენ. მოზვერს წაიყვანდნენ აჭის ეკლესიაზე დასაკურთხებლად. იქვე დაკლავდნენ. შემდეგ მოიტანდნენ საერთო თავშესაყრის ადგილზე და საერთო ქვაში მოხარშავდნენ. გაიშლებოდა სუფრა და ყველა მიიღებდა ხორცის ნაჭერს. ხოლო იმათ, რომლებიც არ ესწრებოდნენ, შინ უგზავნიდნენ თავის წილს“.

თუ ამ გადმოცემას ვერწმუნებით, ჭანიშვილთა გადმოსახლება ძველი სამკვიდროდან ოსმალთა შემოსვლისთანავე (XVI ს. 40-იანი წლები) მომხდარა. და მხოლოდ „წინამძღვრის სახლი“ როდი იყო გამონაკლისი. ამ დროს მრავალი სხვაც ილტვოდა ჭანეთიდან. ნაწილი გურიას ეხიზნებოდა, ხოლო ნაწილიც ოდიშსა, აფხაზეთსა და იმერეთს. მაგრამ ამით როდი დასრულებულა ჭანთა ლტოლვა ჩრდილოეთისაკენ. რისინი კანტი-კუნტად გამუსლიმანების შემდეგაც მაღიოდნენ და რჩებოდნენ დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში. ესენი მეტწილად ხელოსნები იყვნენ, განსაკუთრებით, ხუროები. აქეთკენ მოეშურებოდნენ ისინიც, რომელთაც სხვადასხვა მიზეზით მშობლიურ კუთხეში არ დაედგომებოდათ და სხვა. ყველა ასეთ ფაქტს გულმოდგინე მოძიება და შესწავლა ესაჭიროება.

კიზ-კულე — ასე იწოდება ერთი ისტორიული ძეგლი ათინოს დასავლეთით — ნავით ერთი საათის სავალზე (ვ. ყაზბეგი, სამი თვე... გვ. 128). ქართველ მკვლევართავან იგი პირველად იხსენიება და აღწერა გ. ყაზბეგმა 1874 წელს. მისი ჩვენებით, კულე ორსართულიანი სწორკუთხა ნაგებობაა (იქვე). 1917 წლის აგვისტოში კიზ-კულე მოინახულა და საკმაოდ დაწვრილებითაც აღწერა ი. ყიფშიძემ: „ციხე ორსართულიანი, შეიძლება, სამიანიც ყოფილა. — შენიშნავს მკვლევარი, — სამხრეთისაკენ იყურება. კედლებში სათოფე-

ები აქვს. კარი დასავლეთით აქვს: კარებს ზევით ერთი ქვა ძალად ამოგლეჯილია. ცხადია, ზედ წარწერა ყოფილა. მშენებნიერად ჩანს აქედან „კალეჯუკის“ ციხე“ (ჭან. მოგზ. გვ. 173).

ზოგიერთი ადგილობრივი გადმოცემა ამ ყულეს გენუელებს („ჯინივიზი“) უკავშირებს (იქვე, გვ. 184). ასეთივე აზრისაა ბუიშვი-ანიც (გ. ყაზბეგი, სამი თვე... გვ. 128). არის ისეთი გადმოცემებიც, რომლებიც ამ ძეგლს თამარის აგებულად მიიჩნევენ (ი. ყიფშიძე, ჭან. ტექსტ. გვ. 4). ასეთი სახელწოდების ძეგლი ოსმალეთში და მის გარეთ არაერთია (მაგ., სტამბულში).

კიხ (ჭიხ თურქ.) — ქალწული, ქალიშვილი, კულე (არაბ.) — კოშკი.

ღ უ ხ ნ ე ვ ა თ ი

ნ. მარის ერთ-ერთ ინფორმატორს ფეფხი-ბენს დუხნევათი ტორლოვათის „მეჰლე“-დ დაუსახელებია (მოგზ. გვ. 609).

ჯ ა ბ ა თ ი

კალეჯუკის სამხრეთ-აღმოსავლეთით; ნ. მარის აღწერილობით მე-11-ეა (შიგნით კუკულათიდან), ხუნარის ქვემოთ (მოგზ. გვ. 609). ი. ყიფშიძის მასალებში ათინის უბნის მე-12-ე სოფელია (ჭან. მოგზ. გვ. 157, 169).

ნ. მარს „ჯაბათი“ ჩაუწერია (მოგზ. გვ. 609). ასევე მიუთითებს ი. ყიფშიძე (ჭან. მოგზ. გვ. 157, 169), ხუთვერსიან რუკაზეა „დაჯან-ბატ“.

ხ უ ნ ა რ ი

ნ. მარის აღწერილობაში მე-12-ეა „ჯაბათის“ ზემოთ (მოგზ. გვ. 609). ათინის უბნის სოფელთა ქართული სიით მე-11-ეა „ნოხლან-სუსა“ (10) და „ჯაბათს“ (12) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), ასევეა რუსულშიც (იქვე, გვ. 169).

ხ ი ჯ ა ბ ა თ ი

ჯაბათის სამხრეთით.

ბ ა ლ ვ ა თ ი

ბიჯაბათის სამხრეთით ნ. მარის ათინის კაზის სოფელთა სიაში 22-ეა „ხუზიკას“ (21) შემდეგ (მოგზ. გვ. 610). ქართულ სიაში 23-ეა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158), რუსულში — 24-ე (იქვე, გვ. 169).

ნ. მარს „ტალვათი“ ჩაუწერია (მოგზ. გვ. 610). ასევეა ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაშიც (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 158) და ხუთვერსიან რუკაზეც. რუსულ სიაშია „დალავატ“ და გვერდით ქართულად უწერია „დალვათი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 169).

კ ო მ ს ო ვ ა თ ი

კალეჯუკის დასავლეთით. ათინის უბნის ქართული სიით მე-14-ეა „კუკულეთ-ლაროხსა“ (13) და „ავრამით-ზელექს“ (15) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), ასევეა რუსულშიც (იქვე, გვ. 169). ი. ყიფშიძის მასალებში ტორდოვათთანაა გაერთიანებული (იქვე, გვ. 157. 169).

ქართულ სიაშია „კოქსევეთი“ (იქვე, გვ. 157), რუსულში — „კოქსოვატ“ (იქვე, გვ. 169), ასევეა ხუთვერსიან რუკაზეც.

დ ა ლ ჰ ი

კოქსოვათის დასავლეთით.

ვენეკ-წარი — ეს ჰიდრონიმი დავეიდასტურა ზ. სარდარიშკამბურიშმა (ს. აგარა, ხელვაჩაურის რ-ნი). იგი ი. ყიფშიძის მასალებში „ვენეკ-სუსა“ და „ვენეკ-დერეს“ (ჭან. მოგზ. გვ. 169, მენ. 5.) შეესატყვისება.

როგორც ათინის უბნის სოფელთა რუსული სიიდან ჩანს, „ვენეკ-სუ“ ის მდინარეა, რომელზეც სოფ. მელიათია აღნიშნული (იქვე). მდინარეს სახელი მიუღია მის შუაწელზე მდებარე სოფლისაგან. რა სახელით იწოდებოდა, ან რა სახელით იწოდება ახლა იგი ზემო წელზე, საძიებელია. ხუთვერსიან რუკაზე უსახელოდაა აღნიშნული.

მ ვ ლ ი ა თ ი

ნ. მარის აღწერილობაში მე-7-ე სოფელია „ზელექსა“ (6) და „ქემერს“ (8) შუა (მოგზ., გვ. 609). ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში მე-18-ეა „ბოვინასა“ (17) და „ქემერს“ (19) შორის. (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ., გვ. 157), რუსულში — მე-19-ე იმავე გარემოცვაში (იქვე, გვ. 169).

ხუთვერსიან რუკაზე ვენეკ-წარის მარჯვენა მხარეზეა აღნიშნული, ზღვასთან. ნ. მარის ცნობითვე, ზღვისპირა სოფელია (მოგზ., გვ. 609).

ა ვ ნ ე ჰ ი

ნ. მარის აღწერილობაში მე-9-ეა (მოგზ. გვ. 609). ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში მე-20-ეა ქემერსა (19) და „სურმენათს“ (21) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში — 21-ე იმავე გარემოცვაში (იქვე, გვ. 169).

ამ სოფელს უნდა გულისხმობდეს ხუთვერსიანი რუკის „ვანის“, რომელიც ვენეკ-წარის მარჯვენა მხარეზეა აღნიშნული.

ქართულ სიაში „ვენეკ“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში „ვენეკ“ და ზემოთ ქართულად უწერია „ვენელი“, (იქვე, გვ. 169), რუკაზეა — „ვანის“.

ვენეკი დასავლეთით ჭანურის გავრცელების ერთ-ერთ უკიდურეს სოფლად ითვლებოდა ამ ნახევარი საუკუნის წინათ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 154), რუსულ სიაში „ვენეკ“-ის გასწვრივ ქართულად წერია. ზოგმა იცის და ზოგმა არა“ (იქვე, გვ. 169). დღეს რა გითარებაა, არ ვიცი.

ბ რ ა მ ი თ ი ა

ვენეკის აღმოსავლეთით.

ს უ რ მ ე ნ ა თ ი

გორამითის სამხრეთით ნ. მართან მე-10-ეა ზელექიდან მოკიდებით (მოგზ. გვ. 609). ათინას უბნის სოფელთა ქართულ სიაში 21-ეა „ვენეკსა“ (20) და „ხულისას“ (22) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157-158), რუსულში — 22-ე იმავე გარემოცვაში (იქვე, გვ. 169).

ამ სახელწოდების ფუძე — სურმენე — შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე სხვაგანაც გვხვდება. დიდი ხანია ასე იწოდება ნავსადგური მდ. კარაღერეს შესართავში (ოფის დასავლეთით).

მკვლევართა უმრავლესობას მიაჩნია, რომ პრ. კესარიელის „სუსურმენა“ სწორედ ამ პუნქტს გულისხმობს. როცა ტრაპეზენტელთა საზღვრებზე მიუთითებს, ბიზანტიელი ავტორი ამბობს: „ტრაპეზუნტელთა საზღვრები ვრცელდება დაბა სუსურმენემდე და ეგრეთწოდებულ რიზემდე, რომელიც ზღვით მიმავალისათვის ორი დღის სავალი გზით არის დაშორებული ტრაპეზუნტს“ (გეორგიკა, 2-ე გვ. 121-122). უფრო ადრინდელ ავტორთან (V საუკუნის ანონიმი) სუსურმენე-ს ნაცვლად „სუსარმია“ გვაქვს. მისი ცნობით, „ტრაპეზუნტიდან ისოს ნავსადგურამდე, რომელსაც ახლა ეწოდება სუსარმია, 180 სტადიონია ანუ 24 მილიონი“ (იქვე, გვ. 16).

სუსარმიას ადგილსამყოფელი სავსებით შეესატყვისება დღევანდელ სურმენეს, რომელიც ტრაპიზონის აღმოსავლეთით მდებარეობს. პროკოპის სუსურმენაც თითქოს აქვეა საძიებელი, მაგრამ ზოგიერთი მკვლევარი ამას სწორად არ მიიჩნევს და სუსურმენას რიზეს მიდამოებში ვარაუდობს Real. Enciclopedia, IV, 1931, გვ. 374). პროკოპის ჩვენების ასეთი გაგება უმართებულო არ უნდა იყოს. გარდა სახელთა ერთგვარი განსხვავებულობისა, ანგარიშშია მისათვლელი ტრაპეზუნტელთა სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვრის არც თუ ისე მარჯვე მინიშნება პროკოპისთან. ამიტომაც შეუძლებელი არ უნდა იყოს, რომ აქ, ამ სექტორში მდებარე დღევანდელი სურმენათი ვივარაუდოთ. მართალია, ის რიზეს აღმოსავლეთითაა და არც ისე ახლოს არ არის, რომ ოდესმე მართლაც შეიძლება ყოფილიყო თუ ეთნიკური არა, პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ერთეულის სასაზღვრო პუნქტი.

„დროების“ კორესპონდენტ „იასე“-სათვის 1916 წელს სურმენე ადგილობრივ „დიდებულეზა“-დ განუმარტავთ (იასე, ბათომიდან ტრაპეზუნტამდე; „დროება“, 1916, № 605, 19. VI. გვ. 3), მაგრამ რომელ ენაზეა ეს ანდა სწორია თუ არა ასეთი ვერსია, ამაზე ავტორი დუმს.

გ უ კ ნ ა

სურმენათის სამხრეთით.

ს უ ლ ი ს ა

ათინის კაზის სოფელთა ნ. მარისეულ სიაში მეოცეა „კუზიკას“ (21) წინ (მოგზ. გვ. 610). ი. ყიფშიძის ერთ სიაში 22-ეა „სურმენათ-სა“ (21) და „ტალვათს“ (23) შუა (ჭან. მოგზ. გვ. 158), ხოლო მეოცეში — 23-ე იმავე გარემოცვაში (იქვე, გვ. 169).

ზ ე ლ ე ჟ ი

ნ. მარის ალწერილობაში მეექვსეა „კალეჯუკსა“ (5) და „მელიათს“ (7) შუა (მოგზ. გვ. 609). ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში მე-15-ეა „თორდოვათ (ტორდოვათი) — კოქსევათსა“ (14) და „ხაჭაპიტს“ (16) შორის (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში — მე-16-ე „ავრამიტსა“ (15) და „ხაჩაპიტს“ (17) შუა (იქვე, გვ. 169).

ნ. მარი ცალკე სოფლად ასახელებს. ასევეა რუსულ სიაშიც. ქართულ ნუსხაში ავრამითანაა გაერთიანებული.

ნ. მარს „ზელეკ“-ი უწერია (მოგზ. გვ. 609), ასევეა რუსულ სიაშიც და გვერდით ქართულად მინაწერია: „ზელელი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 169), ხოლო ქართულშია „ზელექი“ (იქვე, გვ. 157).

ნ. მარი ზელექელებს ამ სანახებში (თორდოვათიდან დაწყებული ზელექამდე) ყველაზე საუცხოო მენავებდად ახასიათებს (მოგზ. გვ. 609).

ა ვ რ ა მ ი თ ი

ათინის უბნის სოფელთა რუსულ სიაში მე-15-ეა „ტორდოვატ-კოქსოვატსა“ (14) და „ზელეკს“ (16) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ., გვ. 169). ქართულ სიაში გაერთიანებულია ზელექთან და მე-15-ეა „თორდოვათ (ტორდოვათი) — კოქსევათსა“ (14) და „ხაჭაპიტს“ (16) შორის (იქვე, გვ. 157).

ნ. მარი არ იხსენიებს (ალბათ, ზელექში გულისხმობდა მისი ინფორმატორი).

ამ ორივე წლის წინათ ახალსოფელში (ხელვაჩაურის რ-ნი) შევხვდი ავრამითელ ფატიმე ახმეტის ასულ ბაბალიშს (დაბ. 1876), რომელმაც მიაგმო: „15 წლამდე ავრამიტს ვიზრდებოდი. მამაჩემი „ტაში“ (ქვის ოსტატი) იყო ჯერ

აროხებს დაძუებდი, მერე კი გზაზე ვმუშაობდი. ერთი ირიზელი დედაკაცა შემინდა: „ეზრეთ ხარ და ეზრეთ ხარო“. მერე რაა საშველი-მეთქი. „წამოიწყევ მაჭა-სილს, ვაგათხოვებ და რაპათს იქნებო“. ისე თქვენმა მტერმა ირაპითოს, როგორი რაპათიც მე მეღირსა... ო, ჩემო ავრამითო, რაფრა შენატრები ახლა შენ! ჩემს სოფელს აწი ველარ ველირსები ნენე, მის მეზარულში ვერ ჩავყრი ძვლებს... მეზარული ჯამესთან იყო. ჩვენი ჯამე! მაგონდება მისი წუწკი ხოჯა, ო, რა ედემ რეზი (უსინდისო) კაცი იყო. ამის გამო მამამ არ გამიშვა მასთან, გოგუფს გლა-კათ აქცევავო და უსტაველი დავრჩი. სხვა სოფლიდან იყო ის წყუელი ხოჯა.

ავრამითის იმ უბანს, სადაც ჩვენ ვესახლეო ბაბალიშებს ეძახდნენ. ჩემი ნენის სოფელი ქვემოთ იყო და ტოხრები ერქვა, თუ მსგავსი რაღაც, კარგად არ მახსოვს. ღიდი ხანი გავიდა, დამავიწყდა. ჩვენს ზევით ციგნები ცხოვრობდნენ.

ავრამითი შესანიშნავი სოფელია. არც ძალიან ცხელა და არც ძალიან ცივა. ღიდი სოფელია, ზღვას მოშორებული. ბაბალიშებს გარდა, იქ კინიშებიც ცხოვრობდნენ და სხვებიც ბევრი იყო.

ო, რა ბაბა მყავდა! ო, რა ნენე მყავდა! რა მეზობლები! რა მოყვასები? ო, იმ ირიზელ ჯაზს რა ვუთხრა?!...

ქათიბი ხარ ხომ? ამას რომ წერ, ავრამითს ხომ არ გინდა წამიყვანო და ქნა სიკეთე! იქნებ შენ მიღიხარ იქეთ? თუ წესვიდე და ნახო ჩემი ავრამითი, მოიკითხე ჩემიანები. ბევრი ყანიები გვქონდა, აბა ავრამითის ღელიებს რა მოთვლის. ყველას თავისი სახელი ჰქონდა, მარა ასი წლისას აღარ მახსოვს. ძროხებს რომ დაძუებდით, იმას „ხაჭი“ ერქვა, სოფლის გარეთ იყო. იქ სულ ქალები ვიყავით იმას იქით იყო „მეზრნე“ — ესეც საძუარი. ჯამე სადაც იდგა, იმ ადგილს „ჯამედუხს“ ეძახდნენ, სხვა აღარ დამრჩა თავში...

„კენეკი“ მახსოვს კიდევ, ჩვენი სოფლის „სკელე“ იყო. ო, რა კაი წყალია „ვენეკ-სუი“, ანკარაა, ვბანაობდით, თევზიანიცაა.

ჩვენი სოფლის პირიბპირაა „ნაპიდოზი“. კაი სოფელია მეღიათიც. სხვა აღარ მახსოვს.

ადრე ლექსებიც ვიცოდი. დესტანებიც ბევრი გამიგონია ავრამითს... ახალგაზრდობა ღიდი ბედნიერებაა. ჩემებრ მოხუცებას სიკდილი სჯობს, მარა სადაა!

ხ ა ჩ ა უ ბ ი თ ი

ნ. მარი ამ სოფელს ზელექიდან მოკიდებით ასახელებს „სურმენითისა“ (10) და „ბოგინას“ (10-ბ) შუა (მოგზ., გვ. 609). ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში მე-16-ეა „ავრამით-ზელექსა“ (15) და „ბოგინას“ (17) შორის (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ., გვ. 157), რუსულში მე-17-ეა „ზელელსა“ (16) და „ბოგინას“ (18) შუა (იქვე, გვ. 169). ნ. მართანაა „ხაჩაფითი“ (მოგზ., გვ. 609), ქართულ სიაში „ხაჭაპითი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ., გვ. 157), რუსულში — „ხაჩაპითი“ (იქვე, გვ. 169).

ხემშინური სოფელია (ნ. მარი, მოგზ., გვ. 609).

ზ ი ბ ი ნ ა

ნ. მარის აღწერილობაში მე-10-ბ-ა „ხაჩიფათისა“ (10-ა) შიგლივ (მოგზ., გვ. 609). ათინის უბნის სოფელთა ქართულ სიაში მე-17-ეა „ხაჭაპითისა“ (16) და „მელიათს“ (18) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან.

მოგზ. გვ. 157), რუსულში მე-18-ეა იმავე გარემოცვაში (იქვე, გვ. 169).

ბოგინაც ხემშინური სოფელია (ნ. მარი, მოგზ., გვ. 609).

მ ა რ ი

ნ. მარის აღწერილობაში შეექვსეა მელიათის შემდეგ (71) (მოგზ. გვ. 609). ათინას უბნის სოფელთა ქართულ სიაში მე-19-ეა „მელიათსა“ (13) და „ვენექს“ (20) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 157), რუსულში მეოცეა იმავე გარემოცვაში (იქვე, გვ. 169). აქვე ქართულად მიწერილია: „ლაზური აღარ იციან“.

ხუთვერსიან რუკაზე ზღვის სანაპიროზეა აღნიშნული, მდინარის დასავლეთით.

ნ. მარისა და ი. ყიფშიძის მასალებშია „ქემერ“-ი, ასევე იხსენიებს კ. კოხი (გვ. 125), რუკაზეა „კამარ“.

„კამარ“ (სპ.) — თალი. ქემერი „კამარ“-ის თურქული ფორმა. სახელწოდება უნდა წარმოდგებოდეს ხიდისაგან. ძველ თალიან ხიდებს „ქემერქოფრ“-ს უწოდებენ.

ნ. მარი ქემერს იმ ექვს სოფელს შორის ასახელებს (ტორდოვათი, დუხნევათი, კალეჯუკი, ზელექი, მელიათი, ქემერი), რომლებიც „კაიკობას“ მისდევდნენ (მოგზ. გვ. 609).

გვიან შუა საუკუნეებში ქემერი ერთხანს საქართველოს სასაზღვრო პუნქტიც იყო. ამის ხსოვნა ჭანეთში დღემდეა ცოცხალი. „ქემერიდან მოკიდებული კავკავამდის ძველად სულ კავკასია-საქართველო იყო“ — ამბობდა მემედ-ეფენდი თაბუკაშვილი (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 172).

ქემერ-ბურუნი — მდებარეობს ზღვისპირას, ამავე სახელწოდების სოფლის (ქემერის) ტერიტორიაზე და სახელიც მისგან შერქმევია.

ქემერ-ბურუნი (თურქ.) „ქემერის კონცხი“.

გადმოცემით, თამარის დროს ამ კონცხზე თითქოს რკინის პალო ყოფილა (გ. ყაზბეგი, სამი თვე., გვ. 129).

1804 წელს შედგენილ ერთ დოკუმენტშიც რკინის პალო ქემერშია წაგულისხმევი (კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტები, II, გვ. 539).

ი. ჯავახიშვილის საისტორიო რუკაზეა „რკინისპალოს მთა“ ახლანდელ „კირკლარ-დაღის“ ადგილასაა აღნიშნული. ზ. ჭიჭინაძე მას სულ სხვაგან (ტრაპიზონში) მიუთითებდა (ლაზისტანი, 1927, გვ. 4).

„რკინისპალოს“ ლოკალიზების ცდა შემდეგშიც იყო (პ. ინგო-

როყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 301), მაგრამ ამ საკითხს ჯერ კიდევ სერიოზული კვლევა ესაჭიროება.

ქემერის კონცხი ათინის ოლქის საზღვარსაც დებდა სამხრეთ-დასავლეთით. აქედან იგი ყალნი-დერეს შესდევდა, გადაჰკვეთდა ათინას-წყალს, ბეიუქ-დერეს და მიადგებოდა ვერშემბევს (ი. ჯავახი-შვილი, საქართველოს საზღვრები, ტფილისი, 1919, გვ. 46.).

ქესმა-ტაში — მთა ბუქნას დასავლეთით. ქესმა-ტაში (თურქ.) — „დასერილი ქვა“.

ქ უ ჩ უ ა - ტ ა შ ხ ა ნ ა

ქესმა-ტაშის დასავლეთით, ზღვის სანაპიროზე. ქუჩუკ-ტაშხანა (თურქ.) — „პატარა ქვის სახლი“.

ჩანაკლი-ლაჯე — ქესმა-ტაშის დასავლეთით.

ჩ ი ლ ი ნ გ ე რ ი

ჩანაკლი-ლაჯეს სამხრეთ-აღმოსავლეთით. რიზეს მხარის მაფაერის სასოფლო ოკრუგის სოფელთა სიაში მე-13-ეა „მილოსსა“ (12) ია — არსიფოსს“ (14) შორის (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 161). ჩილინგერი — ჩილინგირი (სპ.) — „ზეინკალი“.

ა შ ი კ ლ ა რ ი

ჩილინგერის სამხრეთით, მისივე სახელის მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე. აშიკლარი (არაბ. — თურქ.) — „მიჯნურები“.

აშიკლარ-დარასი — ზღვას ერთვის ქუჩუკ-ტაშხანას დასავლეთით. სახელწოდება წარმოიშვა სოფლის სახელისაგან „აშიკლარი“. აშიკლარ-დარასი (არაბ.-თურქ.) — „მიჯნურთა ხევი“ (?).

ბ ე ი უ ა - ტ ა შ ხ ა ნ ა

მდ. აშიკლარ-დარასის დასავლეთით, ზღვის სანაპიროზე. ბეიუქ-ტაშხანა (თურქ.) — „დიდი ქვის სახლი“

ს ე ფ ი ლ ი - ა მ ი

ბეიუქ-ტაშხანას სამხრეთით, აშიკლარ-დარასის მარცხენა სანაპიროზე, შესართავთან ახლოს. ხუთვერსიან რუკაზეა „სეფალი-კეი“. ზუთკილომეტრიანზე — „სოფოლი“. სეფილი (არაბ.) — „მწირი“, „ღარიბი“; ქოი (თურქ.) — „სოფელი“.

იანიქ-დაღი — სეფილი-ქოის სამხრეთით. იანიქ-დაღი (თურქ.) — „დამწვარი მთა“.

მ ა შ ა ვ რ ი

იანიქის მთის დასავლეთით, ბეიუქ-ტაშხანას შემდეგ, ათინიდან 25-ე ვერსზე. მოზრდილი სოფელია... გაშენებულია ზღვის პირ-

ზე, ეაკე ადგილზე, დუქან-ბაზრით... ფორთოხალი ბლომათ არის. უმეტესი ნაწილი მცხოვრებლებისა ნაოსნობას მისდევენ. აქ ცხოვრობენ ქართულად მოლაპარაკე ლაზები“ (ს. ბაქრაძე, ქალაქი რიზე, გზ. „საქართველო“, 1917, 17 თიბათვე, (№ 130), გვ. 4).

ქ. კოხს „მაფავრი“-ს ფორმით მოაქვს (გვ. 125), პალგრევს „მაფაური“-ს (გვ. 75). ი. რაჭველიც ასე წერს (დასახ. სტ. გვ. 11). რუკაზეა „მეპარი“. მ. ვანლიში და ა. თანდილავა „მაფავრი“-ს გვერდით „მეფურ“-საც მიუთითებენ (ლაზეთი, გვ. 77) და „მეფურ“-საც (იქვე).

ჭანური „მაფავრი“ სიტყვასიტყვით „საფოთლედ“ ითარგმნება (ფავრი — „ფოთოლი“, ნ. მარი, ჭან. გრამ. გვ. 192), მაგრამ ჩვენ მაინც „საფურცლე“-ს ვამჯობინებთ. რადგან ასეთი სახელწოდება იიდი ხანია დამკვიდრებულია ჩვენს საგეოგრაფიო ნომენკლატურაში (სოფ. საფურცლე, დუშეთის რ-ნი).

პალგრევი „მაფაურს“ უბრალო ადმინისტრაციულ ერთეულად თვლის (გვ. 75), რომლის მსგავსიც ამ მხარეში მხოლოდ ყარა-დერე უოფილა (იქვე).

ი. ყიფშიძის მასალებში დაცული რიზეს მხარის რუსულ ნუსხაში მაფავრი „სასოფლო ოკრუგია“, რომელშიც თითხმეტი სოფელი ერთიანდებოდა: „მარჩევა“, „ხულენიტა“, „მარიევა“, „ზანჯელი“, „კომიკა“, „მამული“, „გალატა“, „სირთი“, „ფანავი“, „მესავრი“, „ციკარონი“, „მილოსი“. „ჩილინგერი“ და „არსიფოსი“ (ჭან. მოგზ. გვ. 161).

ს ი რ თ ი

იანიქ-დაღის სამხრეთით, იმ მდინარის მარჯვენა მხარეზე (ზემო წელზე), რომელიც მაფავრთან ერთვის ზღვას.

მაფავრის სასოფლო ოკრუგის სიაში სირთი მე-8-ეა „გალატასა“ (7) და „ფანავი“ (9) შორის (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 161).

„სირითი“ (თურქ. — „სერი“) ზშირია ჭანეთის ტოპონიმიში (ჩვენი ჭანეთი, I, გვ. 81, 100, 110).

ი ა ქ ა

მაფავრის სამხრეთით, ყიბლა-დალ-დარასის მარცხენა სანაპიროზე. ხუთვერსიან რუკაზეა „იავა“. ოდნავ განსხვავებულ „იაკა“-ს ვხვდებით რიზეს მხარის სოფელთა ნუსხაშიც, სადაც ის მეორეა „არკოტილსა“ (1) და „ცანხევას“ (3) შორის (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 161). „იაკა“-ს წერს ი. რაჭველიც (დასახ. სტ. გვ. 11).

„იაქა“ თურქულში მრავალი მნიშვნელობით იხმარება, მათ შორის, „ნაპირი“, „მხარე“.

მ ა რ კ ა მ ი

მაფავრის დასავლეთით. ი. ჯავახიშვილის საქართველოს საისტორიო რუკაზეა „ტერკამი“.

შ ა ი რ ლ ა რ ი

მაფავრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. შილარი (არაბ., თურქ.) — „მოშაირეები“, „მელექსეები“.

კ უ კ უ უ ლ ი

შიარლარის აღმოსავლეთით.

მ ა ღ ე ნ ჯ ი

კუკუშლის სამხრეთით. მადენქოი (არაბ.-თურქ.) — „მადნეულის სოფელი“.

ბ უ ზ ლ ი - ფ ი ნ ა რ ი

მადენქოის სამხრეთით, მდინარის მარჯვნივ. ხუთვერსიან რუკაზეა „ბუზლი-პინარ“, ხუთკილომეტრიანზე — „ბუზლუპინარ“. ბუზლიფინარი (თურქ.) — „ცივი (ყინულოვანი) წყარო“.

ტ ა ფ უ ლ ა წ - ფ ა შ ა

ზუბლი-ფინარის ზემოთ (იმავე მხარეზე), რიზეს მხარის დარას სასოფლო ოკრუგის სოფელთა ნუსხაში მესამეა „ნოხონისა“ (2) და „კამანის“ (4) შორის (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 162).

სოფელთა სიაშია „კაპიტან-ფაშა“ (იქვე). ხუთკილომეტრიან და ხუთვერსიან რუკებზეა „კაპდურან-ჰაშა“. „კაპიტან“ — „კაპდურან“ აქ „კაფუდან“-ის დამახინჯებული ფორმებია. უნდა იყოს კაფუდან (— კაფთან) — ფაშა (იტალ.-თურქ.). „საზღვაო მინისტრი“, „ფლოტის უფროსი“ (ოსმალეთში).

თ ი რ ა ქ ლ ი შ ი

კაფუდან-ფაშას სამხრეთით, (მდინარის იმავე ნაპირზე). თირაქ (თურქ.) — „სავარცხელი“. თირაქლიქი. (თურქ.) — „სასავარცხელი“ (?).

ყ რ მ ა ნ ჯ ი კ ი

თირაქლიქის სამხრეთით. ორმანჯიკ (თურქ.) — „პატარა ტყე“.

ტ ა შ ფ უ რ - თ ა ფ ა ს ი

ტაშ-ქოის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, შორს. მეორე სახელით „დალაქი გიოლი“ „ტაქფური“ სახენაცვალი ფორმაა „ტექფური“-სა (ისტორიულად ბიზანტიის იმპერიის ოლქის მმართველი). იმავე სამოხელეო ტერმინს უნდა გულისხმობდეს ხუთკილომეტრიანი

რუკის „ტფური“ (ბეიუკ-დერეს მარცხენა სანაპიროზე), რომელიც აქაც „თეფს“ უკავშირდება (ჩვენი ჭანეთი, I, გვ. 105).

მეორე სახელწოდების პირველ ნაწილს („დალაქ“) თურქულში რამდენიმე მნიშვნელობა აქვს. მათგან აქ მხოლოდ ფლორომია საინტერესოა; „ჭარელა“ (მესხურად — „ვარდიფერა“). დალაქნიგოლი (თურქ.) „ჭარელას (ვარდიფერას) ტბა (?)“.

ო რ შ ა - შ ო ი

ტაქფურ-თაფასის სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

გ ა შ - შ ო ი

ორშა-ქოის დასავლეთით.

უიზლა-დალ-დარასი — შოედინება ყიბლა-დალიდან და ერთვის ზღვას მათავრის დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „გიბლა-დაგი-დარასი“.

ყიბლა (არაბ. კიბლა) — შხარე, საითყენაც მიმართულნი არიან მუსლიმები ლოცვისას, სახელდობრ, მექის მიმართულებით (გ. წერეთელი, არაბულ-ქართული ლექსიკონი, 1951, გვ. 190-191).

ყიბლადალ-დარასს ძველი ბერძნული წყაროების „ადინთან“ აიგივებენ (არიანე, მოგზ. ნ. კეჭალმაძის კომენტ. გვ. 166 და რუკა). არიანე ამ მდინარის სახელს „ადინის“ ფორმით იხსენიებს (იქვე, გვ. 36). ფსევდო-სკილაქს კარიანდელი „ოდეინიოსს“ უწოდებს, „ტაბულა პევტენგერაანა — „არდინეოს“ (იქვე, ნ. კეჭალმაძის კომენტ. გვ. 66), უსახელო ავტორი — „ადინეოს“ (გეორგიკა, 2, გვ. 17). მართებული ფორმის დასადგენად თუ შინაარსის გასარკვევად ჭერჭერობით საკმარისი მასალები არ გავვაჩნია. ადგილმდებარეობაზე კი ასეთი ჩვენებებია: არიანე „ადინს“ მდ. ასკუროსსა (მდ. რიდიო-აიდან 30 სტადიონზე) და ათენს შუა ასახელებს: პირველიდან 60, ზოლო უკანასკნელიდან 180 სტადიონზე (მოგზ., გვ. 36).

განსხვავებულ ჩვენებებს იძლევა V საუკუნის ანონიმი ავტორი. იგი „ადინეოსს“ ასკურის-წყალსა და კორდილესს შუა მიუთითებს. პირველიდან 60, ზოლო მეორედან 100 სტადიონზე (გეორგიკა, 2; გვ. 17).

ანონიმის ასკურის-წყალი ეს იგივე არიანეს ასკუროსია. რადგან მანძილი (60 სტად.) იგივეა. წინააღმდეგობას აქ არც ათენის მაგიერ დასახელებული კორდილე ქმნის, რადგან მანძილში რამიე სიახლე არაა. უსახელო ავტორის ის 180 სტადიონი, რომელსაც არიანე ასახელებს, თავისებურად გაუყვია და კორდილესა და ათენს შორის არსებული მანძილის (80 სტადიონის) გათვალისწინებით ადინეონიდან კორდილემდე 100 სტადიონი გამოუყვანია. არიანეს მანძი-

ლები, რომელსაც ანონიმი მისდევს, ნაკლებ სარწმუნო და მეტწილად მცდარია. ეს ჯერ კიდევ კიპერტმა შენიშნა. უსახელო ავტორის ცნობით, ადიეხონს კარგი ნავმისადგომიც ჰქონია (გეორგია, 2, გვ. 17).

ს ა ზ უ ნ ი ლ ა რ ი

ციბლადალ-დარასის შესართავში. საბუნჩილარი (თურქ. დიალექტ.) — „მესაპნეები“.

ბ ა ი ა ზ - ს უ

არმუდლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ბაიაზ-სუ (თურქ.) — „თეთრი წყალი“.

ბუზლი-ფინარი — ქვაბული ბაიაზ-სუს სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

ყარა-ალაჩლი-დადი — ბუზლი-ფინარის სამხრეთით (რუკაზეა „ყარა-აგაჩლი-დავ“), ეს თურქული ორონიმი „თელიან მთას“ ნიშნავს (შდრ. ყარა-ალაჯა, ყარალაჯი და მისთ.).

ლ ო მ ნ ო ს ი

ყარა-ალაჩლი-დადის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „გამნოს“.

უ ა რ ა - ა ლ ა ჯ ა - მ ე ჯ ა ლ ე ს ი

ლომნოსის დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ყარა-აგაჯა-მაგლასი“. ყარა-ალაჯა-მეჰალესი (არაბ.-თურქ.) — „თელის უბანი“.

ბ ი ბ რ ო ს ი

ყარა-ალაჯა-მეჰალესის აღმოსავლეთით.

შ ა ზ ი

ბიბროსის სამხრეთით.

ჩ უ კ უ რ ლ უ - ხ ო ჯ ა

შაზის სამხრეთით.

ე ნ ი ჯ ა - მ ო ი

ჩუკურლუ-ხოჯას სამხრეთით.

ჩ ა ჩ ა ქ ი

ენიჯა-ქოის აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ჩაჩაკ“.

უ ზ უ ნ - დ ა რ ა

ჩაჩაქის სამხრეთ-დასავლეთით. უზუნ-დარა (თურქ.) — „გრძელი ხევი“ (შდრ. უზუნ-ქოი (რიზეს დასავლეთით)).

ს ა ლ ი ჯ ა ნ ი

უზუნ-დარას დასავლეთით.

ჩ ა თ ა ლ - ღ ა რ ა

ხალიჯანის სამხრეთ-დასავლეთით. ასეთი ჰიდრონიმები ხშირია.

ი ნ ჯ ა - ს უ

ჩათალ-დარას სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ინჯა-სუ“, ხუთკილომეტრიანზე — „ინჯე-სუ“ „ინჯა-სუ (თურქ.) — „თავთხელი წყალი“.

ა რ მ უ თ ლ ი

ბაიაზ-სუს დასავლეთით. ამ სოფელს უნდა გულისხმობდეს რიხეს მხარის ლაროსის სასოფლო ოკრუგის „არმუთლა“, რომლითაც იწყება ამ ოკრუგის სოფელთა ნუსხა (მას მოსდევს „ლიჩინოსი“ — ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 162). ხუთვერსიან რუკაზეა „არმუდლუ“.

უ ა რ ა - ა ლ ა ჯ ა

არმუთლის სამხრეთით. ყარა-ალაჯა (თურქ.) — „შავი ხე“ (თელა).

მალ-თაფა — გორა ყარა-ალაჯას სამხრეთ-დასავლეთით. თაფა (თურქ.) — „ბორცვი“. „მალ“-ის რაობა საძიებელია. ეგივე სიტყვა გამოიყოფა „მალპეთშიც“, მეორე სახელით „მალპეტერიკ-ლიმანი“ (ზღვის სანაპიროზე რიხეს დასავლეთით, ალი-ფაშასა და დარა-ბაზარს შუა).

ყარა-დარა — მალ-თაფას სამხრეთით. ყარა-დარა (თურქ.) — „შავი ხევი“.

ჯაზი-დალი — მთა სეჭედლის აღმოსავლეთით, მუსა-დალის მახლობლად. ჯაზი-დალი (თურქ.) — „ჯადოქრის მთა“.

მუსა-დალი — მთა ჯამი-დალის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „მუსადაგ“, ხუთკილომეტრიანზე — „მუსა-დარლი“. მუსა-დალი (თურქ.) — „მუსას მთა“.

დამურ-თაფასი — მალლობი მუსა-დალის სამხრეთით. დამურ-თაფასი (თურქ.) — „რკინის ბორცვი“ (შდრ. დამურ-დალი, დამურ-კაფი და მისთ.).

ბ ა მ ჩ ი ლ ა რ ი

დამურ-დალის სამხრეთით. ბეჩქილარი (თურქ.) — „დარაჯები“.

ვ ე ლ ი მ ო ი

ბეჩქილარის დასავლეთით ხუთვერსიან რუკაზეა „ველიკეი“.

აყ-ფინარი — ქვაბული ველიქოის სამხრეთ-დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „აკ-პინარ“, რაც „აყ-ფინარის“ (ლიტ. თურქ. აკ-ფინარი) რუსული ტრანსკრიფციაა. აყ-ფინარი (თურქ.) — „თეთრი წყარო“.

ფ ი ნ დ ი კ ლ ი

აყ-ფინარის სამხრეთით. ფინდიკლი (თურქ.) — „თხილიანი“, „თხილნარი“.

ბ ე ი უ ქ - ქ ო ს ი

ფინდიკლის აღმოსავლეთით. ბეიუქ-ქოი (თურქ.) — „დიდი სოფელი“.

ტაშ-ფინარი — ქვაბული ბეიუქ-ქოისთან. ხუთვერსიან რუკაზეა „პაშა-პინარი“. ტაშ-ფინარი (თურქ.) — „ქვის წყარო“.

ვ ა ლ ვ ა ქ ო ზ ი

ბეიუქ-ქოის სამხრეთ-დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „პალვაკოზ“.

ჩ ა მ ი ლ - ო შ ი

სექედლის აღმოსავლეთით, ზღვის სანაპიროზე; ხუთვერსიან რუკაზეა „ჩამიგოკი“.

ს ე ქ ე ლ ლ ი

ჩამილ-ოქის დასავლეთით, ზღვის სანაპიროზე.

ზ ო ზ უ ქ - ყ ა ლ ა

სექედლის დასავლეთით, ზღვის სანაპიროზე. ბოზუქ-ყალა (თურქ.) — „დანგრეული ციხე“.

თ ა გ ნ ი ქ ი

ბოზუქ-ყალას სამხრეთ-დასავლეთით. რუკაზეა „ტაგნიკ“.

უ ა რ ა - მ ა ხ მ უ ლ ი

თაგნიკის დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ყარა-მახმულ“ ყარა-მახმული (თურქ.) — „შავი მახმული“.

ხ ა მ ი ლ ი ე

ყარა-მახმულის დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „გამილია“ ხამილი (ხემიდი) ადამიანის საკუთარი სახელია. ხამილიე (თურქ.) — „სახამილო“.

ხ ა ი რ ა თ ი

ხამილიეს სამხრეთით.

ტაშლიქ-თაფასი — ხამილიეს აღმოსავლეთით. რუკაზეა „ტაშლიგინ-ტაპასი“. ტაშლიქ-თაფასი (თურქ.) — „ქვიანი ბორცვი“.

ტ ა შ ლ ი ქ ი

ტაშლიქ-თაფასის დასავლეთით. ტაშლიქი (თურქ.) — „ქვიანი“

ტაშლი-ღარა — იქვე. ტაშლი-ღარა (თურქ.) — „ქვიანი ხევი“.

ზ ი ნ ჯ ი რ ლ ი - ქ ო ფ რ ი

ტაშლიქის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ზიჯირლი-კეპრი“. ზინჯირ (თურქ.) — „ჯაჭვი“, ქოფრი (თურქ.) — „ხიდი“ (შდრ. „ჯაჭვის ხიდი“ რიონზე, ქუთაისში).

ზ ა ვ ო ნ დ ი ქ ი

ზინჯირლი-ქოფრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

ს ა ლ ა მ ა თ ი

ზავლანდიქის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „სალამატ“. სალამათუნ (არაბ.) — უმიწროება, ხსნა, უსაფრთხოება (გ. წერეთელი, დასახ. ნაშრ. გვ. 99).

ს ა რ უ ს ი

სალამათის სამხრეთით. ამ სოფელს უნდა გულისხმობდეს რიზეს მხარის „ლაროს“-ი. (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 162).

კ ი რ კ ა ნ ლ ი

ლარუსის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „კერკანლი“.

ციბლა-დადი — კირკანლის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „კიბლა-დაგ“.

დ უ მ ა ნ - ყ ა ი ა

ციბლა-დადის ჩრდილო-დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „დუმან-ყაია“. დუმან-ყაია (თურქ.) — „ნისლიანი კლდე“.

ქ ი რ ა მ ი დ - ქ ო ი

დუმან-ყაიას ჩრდილოეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „კირამიდ-კოი“. კირამიდ (თურქ.) — „კრამიტი“.

მ ა მ ი უ - ფ ა შ ა - ხ ა ნ ი

ასკი-ხანის ჩრდილო-დასავლეთით.

ბ ა ს კ ი - ხ ა ნ ი

სახელწოდების პირველი ნაწილი თურქული „ესქი“-ს („ძველი“) სახენაცვალი ფორმა უნდა იყოს თითქოს. იგივე სიტყვა გამოიყოფა სოფლის სახელშიც „ასკიჩა“ (დიქტაშის ჩრდილოეთით).

ხარუს-დადი — მთა ასკი-ხანის აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ხარუს-დაგ“-ი, ხუთკილომეტრიანზეა — „ხაროს-დაგ“-ი.

კუმ-ხალა — ხარუს-დადის სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

ბალტაშ-ბოინი — კუმ-ხალას აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ბალტაშ-ბოინი“, ხუთკილომეტრიანზე არაა აღნიშნული. ბალ-

თა (თურქ.) — „ცული“. ბოინი (თურქ.) — „კისერი“, „ყელი“, „უღელტეხილი“.

ბალთაშ-დაღი — მთა ბალთაშ-ბოინის აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ბალტაშ-დაგ“-ი, ხუთკილომეტრიანზე — „ბალტაშ-ტეფე“.

ს უ ლ ი ჯ ა

ტაშლი-ღარას სამხრეთით, მდ. რიზეს მარჯვენა სანაპიროზე. სულდი (თურქ.) — „რძიანი“, სულდიჯა-„რძიანი“ (?).

ჯამი-დაღი — მთა სულდიჯას სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „დუამი ტაგ“-ი. „ჯამი“ საგეოგრაფიო კომპოზიტებში ხშირად „მეჩეთის“ მნიშვნელობით გვხვდება („ჯამი-კარი“, „ჯამისერი“, „ჯამი-ლელე“, „ჯამიჭალა“ და მისთ.). ასევეა აქ თუ არა არ ვიცით, რადგან ქანურში ომონიმური ფლორონიმიცაა. ი. ყიფშიძეს „ჯამიშის“ ფორმით მოაქვს (ჭან. მოგზ. გვ. 164). ჯამი (მაღლობი) ცალკეც გვხვდება.

შ ა ზ ა რ - მ ო ი

ჯამი-დაღის აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ბაზარ-კეი“. ფაზარ-ქოი (თურქ.) — „ბაზრის სოფელი“.

გ ე ზ ა თ - მ ო ი

ჯამი-დაღის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „გეზად-კეი“. ჯამი — მაღლობი გეზათ-ქოის აღმოსავლეთით.

ა ლ ა ჯ ა

ჯამი-დაღის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ალაჯა (თურქ.) — „ჭრელი, ფერად-ფერადი“, სხვა მნიშვნელობით. „ლაქებიანი“.

ტაშ-ქოფრი — ჯამის მთის სამხრეთ-დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ტაშ-კეპრი“. ხუთკილომეტრიანზეა — „ტაშ-კოპრი“. ტაშ-ქოფრი (თურქ.) — „ქვის ხიდი“.

ქ ა ს ა რ ჩ ი ლ ა რ ი

ტაშ-ქოფრის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ქასარჩილარი“. ქასარჩილარი (დიალექტ. თურქ. ქესერჩილარისა) — „მეწალღეები“

ქ ო ტ ი ნ უ ს ი

ქასარჩილარის სამხრეთით.

მ უ რ ა ლ ი ე

კოტინუსის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „მურადია“. მურადიე (თურქ.) — „სამურადო“ (ადამიანის საკუთარი სახელისაგან).

ხ ა ნ ი

მურადის აღმოსავლეთით. ხანი (სპ. — თურქ.) — „ფუნდუკი“.

ყ ა რ ა - ი ა მ ი შ ი

ხანის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ყარა-იმიშ“. ყარა-იმიშ (თურქ.) — „შავი ხილი“.

ა თ ბ ა რ ლ ი შ ი

ყარა-იმიშის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ატბარლიგ“.

ა უ რ უ შ - ჩ ა ი რ ხ ა ნ ი

ატბარლიქის აღმოსავლეთით. ქუჩუქ-ჩაირხანი (თურქ.) — „პატარა საძოვრის ფუნდუკი“.

ყ ა რ ა - ს უ

ქუჩუქ-ჩაირხანის სამხრეთ-დასავლეთით. რიზეს მხარის ააღარ-ჩის სასოფლო ოკრუგის სოფელთა ნუსხაში მეთორმეტეა „ყარამიშ-სა“ (11) და „ლესტენკოს“ (13) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 161). ყარა-სუ (თურქ.) — „შავი წყალი“.

ჩ ა ი რ ი

ყარა-სუს სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ჩაირი (თურქ.) — „საძოვარი“.

ხარუს-დადი — მთა ჩაირის აღმოსავლეთით და ასკი-ხანის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ხარუს-დაგ“, ხუთკილომეტრიანზე — „ხაროს-დაგ“.

ი ს ლ ა მ - ფ ა შ ა

ხეირათის დასავლეთით, ზღვისპირას. საგეოგრაფიო სახელი წარმოდგება ფაშას საკუთარი სახელისაგან. ფაშების სახელს ხშირად ვხვდებით ახალ (თურქულ) ნომენკლატურაში (მდრ. ქემალ-ფაშა, ალი-ფაშა და მისთ.).

ბ ა ლ დ ა დ ლ ი

ისლამ-ფაშას დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ბაღდადლი“. ბაღდადლი (თურქ.) — „ბაღდადიანი“, „ბაღდადელი“.

ბ ა ქ მ ა ზ ლ ი

ბაღდადლის აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ბახმაზლი“, ხუთკილომეტრიანზე — „პეკმეზლი“. ბაქმაზლი (თურქ.) — ბაქმაზიანი“ (მდრ. გურ. „პეტმეზი“).

ჩ ო რ ა ბ ჩ ი ლ ა რ ი

ბაქმაზლის სამხრეთით. ჩორაბჩილარი (თურქ.) — „მეწინდეები“.

რიზეს ჩრდილოეთით. იხსენიება რიზეს შემოგარენის ჰუსეინ სულეიმან-ზადესეულ აღწერილობაში, რომელიც ყიფშიძეს ჩაუწერია არქაბებში 1917 წელს (ჭან. მოგზ. გვ. 160). ს. ბაქრაძეს უწერია „ხალდასი“ (დასახ. სტ.), ი. ყიფშიძეს — ხალდოსი“.

რიზეს მხარის ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დაყოფის რუსულ ნუსხაში ხალდოსი ერთ-ერთი სასოფლო ოკრუგის ცენტრალური სოფელია.

3. სულეიმან-ზადე ხალდოსით იწყებს ახლომახლო სოფლების ჩამოთვლას (იქვე), ხალდოსის სოფელთა სიაში მერვეა „სირახოსსა“ (7) და „ხაჩინოს“ (9) შუა (იქვე, გვ. 161).

ხალდოსის სასოფლო ოკრუგის 13 სოფელს აერთიანებდა: გუტოსი, ვნი-ქოი, კალოს ტენი, კუვაროსი, მუფტი მაჰალლე, რომანოზი, სირახოსი, ხალდოსი, ხაჩინოსი, ხუმრიქი, ჩანჯული, ჩარიხოსი და ჰონჯიცი (იქვე, გვ. 160-161).

ხალდი საგეოგრაფიო სახელად სხვაგანაც გვხვდება. მ. ვანლისისა და ა. თანდილავას ცნობით, ერთ დროს თითქოს ასევე იწოდებოდა ესკი-ტრაპიზონიც (მათი, ლაზეთი, გვ. 66, შენიშვნა 2).

თ. მიქელაძე ყურადღებას აქცევს რიზეს მხარის სოფელთა აღწერილობაში დადასტურებულ „ხალიტოს“-საც (მისი, ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ. 125). იგი სალარხის ოკრუგის უკანასკნელი (22) და „ხორველის“ (21) მომდევნო სოფელია (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 161). ეს მართლაც საინტერესო ფაქტია, მაგრამ ჯერჯერობით მაინც ჭირს მისი მომარჯვება, რადგან „ხალიტოს“ არ არის ამ საგეოგრაფიო სახელის ერთადერთი უდავო ფორმა და მის გვერდით „ხალატოს“-იც ჩნდება (იქვე, შენიშვნა 1). მაგრამ ეს მაინც არ ჭმნის აქ რაიმე მნიშვნელოვან დაბრკოლებას, რადგან დასავლეთ საქართველოში სხვაგანაც საკმაოდაა დადასტურებული „ხალდი“ (სვანეთში ამ სახელწოდების სოფელია, ხოლო ლეჩხუმში სოფელიც და მდინარეც (მ. ალაგიძე, რაჭულ-ლეჩხუმური ტოპონიმიკური სახელები, ქუთაისი, 1958, გვ. 153; თ. მიქელაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 125) და ა. შ.).

რიზეს „ხალდოს“-ში საგეოგრაფიო სახელთა ბერძნული მწარმოებელი — „ოს“ გამოიყოფა. რაც შეეხება მის ბოლოკიდურ „დ“-ონს სუფიქსად (მრავლობითის მწარმოებელი) ვარაუდობენ (ნ. მარი, ტერმინი „სკვითი“, რჩ. შრომები, ტ. V, 1935, გვ. 29 (რუს. ენაზე); ა. შანიძე, ევ კილოს კვალი საქართველოს გეოგრაფიულ

სახელგებში, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, II, № 3, 1941, გვ. 761-763; თ. მიქელაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 125).

ამ მეტად საინტერესო საგეოგრაფიო სახელს ჯერ კიდევ სერიოზული კვლევა ჭირდება.

ნ უ რ ტ ო ს ი

ხალდოსის სასოფლო ოკრუგის სოფელთა ნუსხაში პირველია „კუვაროსის“ (2) წინ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 160). ჰ. სულეიმან-ზადეს აღწერილობაში მე-16-ეა (და უკანასკნელი) „ქამაშინოს“ შემდეგ (იქვე).

ოფიციალურ რუსულ მასალაშია „გურტოს“. ი. ყიფშიძის ინფორმატორის ჩვენებით კი — „ხურტოს“ (იქვე).

ე ნ ი - ქ ო ი

ხალდოსის სასოფლო ოკრუგის სოფელთა სიაში მეორეა „ხურტოსსა“ (1) და „კალოსტენს“ (3) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 160), იხსენიება ჰ. სულეიმან-ზადეს აღწერილობაშიც (იქვე).

რა ერქვა ამ „ახალ სოფელს“ (თურქ. ენი-ქოი) ადრე, საძიებელია.

კ ა ლ ო ს ტ ე ნ ი

ხალდოსის სასოფლო ოკრუგის სოფელთა ნუსხაში მესამეა „ენი-ქოისა“ (2) და „კუვაროსს“ (4) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 160). ჰ. სულეიმან-ზადეს რიზეს შემოგარენის სოფელთა აღწერილობაში არ იხსენიება, მაგრამ ესეც რომ ქალაქს ეკვრის კარვად ჩანს, იმ შენიშვნიდანაც, რომელიც გვერდზე უწერია („часть гор“ — იქვე).

კ უ ვ ა რ ო ს ი

ხალდოსის სასოფლო ოკრუგის სოფელთა სიაში მეოთხეა „კალოსტენსა“ (3) და „მუფტს“ (5) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 160). იხსენიება ჰ. სულეიმან-ზადეს რიზეს შემოგარენის აღწერილობაშიც (იქვე). ქალაქის ახლოს რომ არის, ეს რუსულ მასალაშიცაა მითითებული (იქვე).

ასეთივე სახელწოდების პუნქტი არკოტილის სასოფლო ოკრუგშიც (7). არის დადასტურებული (იქვე, გვ. 161).

მ უ ფ ტ ი მ ა ჯ ა ლ ე

რიზეს მიდამოების ჰ. სულეიმან-ზადესეულ აღწერილობაში მესამეა „კუვაროსსა“ (2) და „ხაჩანუს“ (4) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 160), ხალდოსის სასოფლო ოკრუგის ნუსხაში კი მეხუთეა „კუვაროსსა“ (4) და „რომანოზ ხუმრიკს“ (6) შორის (იქვე, გვ. 160-161).

პირველი მასალა სახელწოდებას „მუფტი-ქოი“-ს ფორმით გვა-

წვდის, ხოლო მეორე — მხოლოდ „მუფტი“-ს ან „მუფტი მეელისის“ გვთავაზობს (იქვე, გვ. 160). „მეელისი“ არაბ.-თურქ. მაჰალლეს („უბანი“) დამახინჯებული ფორმაა და აქ უპირატესობაც ამ ცნობას („უბანს“) უნდა მიეცეს, რადგან „მუფთი“ (არაბ.) პირი, რომელიც იძლევა დასკვნას იურიდიული კაზუსის გამო (გ. წერეთელი, დს. ნაშრ. გვ. 180) ჩვეულებრივ ქალაქის ერთ-ერთ უბანში იჯდა ხოლმე (შდრ. „მუფტიეს“ უბანი ბათუმში).

რ ო მ ა ნ ო ზ ი

ხალდოსის სასოფლო ოკრუგის ნუსხაში მეექვსეა „მუფტისა“ (5) და „სირახოსს“ (7) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 160-161), ხოლო პ. სულეიმან-ზადესეულ აღწერილობაში მე-12-ეა „ფინდოსსა“ (11) და „იქსენიტს“ (13) შორის (იქვე, გვ. 160). უკანასკნელში ცალკეა დასახელებული (იქვე, გვ. 160), ხოლო პირველში „ხუმრიკთანაა“ გაერთიანებული (იქვე, გვ. 161).

სახელწოდება ეკლესიის სახელისაგან (წმ. რომანოზი) უნდა წარმოდგებოდეს.

ს ი ხ ა რ ო ს ი

ხალდოსის სასოფლო ოკრუგის სოფელთა სიაში მე-7-ეა „რომანოზ-ხუმრიკსა“ (6) და „ხალდოსს“ (8) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ., გვ. 161). პ. სულეიმან-ზადე არ იხსენიებს.

ხ ა ჩ ა ნ უ ს ი

რიზის შემოგარენის პ. სულეიმან-ზადესეულ აღწერილობაში მე-4-ეა „მუფტი-ქოისა“ (3) და „ფაფიქს“ (5) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 160), ხალდოსის სასოფლო ოკრუგის ნუსხაში მეცხრეა „ხალდოსსა“ (8) და „ხუმრიკს“ (10) შორის (იქვე, გვ. 161).

პ. სულეიმან-ზადესთან „ხაჩანუს“-ია (იქვე, გვ. 160), ხოლო რუსულ სიაში „ხაჩინოს“ (იქვე, გვ. 161).

ხ უ ე რ ი ჰ ი

ხალდოსის სასოფლო ოკრუგის სოფელთა სიაში მეათეა „ხაჩინოსსა“ (9) და „ჩანჯულს“ (11) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 161). პ. სულეიმან-ზადეს აღწერილობაში არ იხსენიება. აქ ეს ტოპონიმი ორგზის გვხვდება: პირველად რომანოზთან ერთიანობაში (6), ხოლო მეორეჯერ — ცალკე. რუსულ სიაშია „ხუმრიკ“ (იქვე, გვ. 161 და სხვა), ი. რაჭველს „ხუმბრუკ“-ოს ფორმით მოაქვს, (მისი; დასახ. სტატია, გვ. 11) და ა. შ.

„ხუმრიკ“ ხუმრიქის რუსული ტრანსკრიპციაა.

ჩ ა რ ი ხ ო ს ი

ხალდოსის სასოფლო ოკრუგის სოფელთა ნუსხაში მე-12-ეა „ჩა-

ნჯულსა“ (11) და „ჩონჯიკს“ (13) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ, გვ. 161). ჰ. სულეიმან-ზადე არ იხსენიებს.

ჩ ა ნ ჯ უ ლ ი

ჰ. სულეიმან-ზადე არ ახსენიებს, ხოლო ხალდოსის სასოფლო ოკრუგის ნუსხაში მე-11-ეა „ხუმრიკსა“ (10) და „ჩარიხოსს“ (12) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ, გვ. 160).

ჩ ო ნ ჯ ი კ ი

ხალდოსის სასოფლო ოკრუგის სოფელთა სიაში მე-13-ეა „ჩარიხოსის“ (12) შემდეგ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ, გვ. 160), სულეიმან-ზადე არ იხსენიებს.

ფ ა შ ი ქ ი

ჰ. სულეიმან-ზადესეულ აღწერილობაში მესუთეა „ხაჩანუსსა“ (4) და „ენიქოს“ (6) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ, გვ. 160). რიზეს მხარის სოფელთა რუსულ ნუსხაში არ იხსენიება.

ფ ა შ ა - ი ა ნ ი

ჰ. სულეიმან-ზადეს აღწერილობაში მე-7-ეა „ენიქოსა“ (6) და „ვონიოს“ (8) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ, გვ. 160), რიზეს მხარის რუსულ სიაში არ იხსენიება.

ვ ო ნ ი თ ი

რიზის მხარის სოფელთა აღწერილობაში არ იხსენიება, ჰ. სულეიმან-ზადესთან კი მერვეა „ფაშა-იანსა“ (7) და „კალეს“ (9) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ, გვ. 160).

კ ა ლ ე

ჰ. სულეიმან-ზადესთან მე-9-ეა „ვონიოსა“ (8) და „ემეთილს“ (10) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ, გვ. 160), რიზეს მხარის სოფელთა ნუსხაში არ იხსენიება.

ფ ი ნ ღ ო ს ი

ჰ. სულეიმან-ზადესთან მე-11-ეა „ემეთილსა“ (10) და „რომანოზს“ (12) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ., გვ. 160), რიზეს მხარის სოფელთა სიაში არ იხსენიება.

ი ქ ს ე ნ ი თ ი

რიზის მხარის სოფელთა აღწერილობაში არ იხსენიება, ჰ. სულეიმან-ზადესთან მე-13-ეა „რომანოზსა“ (12) და „როშის“ (14) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ., გვ. 160).

3. სულეიმან-ზადესთან მე-14-ეა „იქსენიტსა“ (13) და „ქამაში-ნოს“, (15) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 160). რიზეს მხარის სოფელთა ნუსხაში არ იხსენიება.

ქამაშინოსი

რიზის მხარის სოფელთა სიაში არ იხსენიება, 3. სულეიმან-ზადესთან მე-15-ეა „როშიისა“ (14) და „ხურტოს“ (16) შორის (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 160). საგეოგრაფიო სახელი ფუძით იმეორებს აჭარულ გვარსახელს „ქამაშიძე“.

რიზე-წარი — ასე უწოდებენ ჭანები რიზეს აღმოსავლეთით მომდინარე წყალს (ხ. სარღარიში-კამბურიში). ხუთვერსიან რუკაზე საზღვლწოდება არ აწერია, ასევეა ათკილომეტრიანზეც. ამ მდინარის სახელს არც ვახუშტი მოიხსენიებს, მის მიმდინარეობას კი აგვიწერს: „გამომდინარე ჭანეთის მთისა... და მომდინარე ჩრდილოთ კერბოლ“ (აღწერა, გვ. 142).

საქართველოს საისტორიო რუკაზეა (1923) „რიზეს წყალი“.

ბერძნულ წყაროებშია „რიძიოს“ (არიანე, ანონიმი გეოგრაფი V საუკუნისა). ამ ჰიდრონიმის უძველესი ფორმა უნდა იყოს „რიზან“ (ამის კვალი „რიზას“ („რიზეს“ ვარიანტული ფორმა) შემოუნახავს). იმ დროს, როცა ეს სახელწოდება ჩნდება, ზანები ჯერ კიდევ პონტოს მთიანეთში სხედან. არიანეს „ჭანიკე“-ს (თიანივეს) ჩრდილოეთი მიჯნებიც სწორედ რიზანის და მისი დასავლეთით მიმდინარე კალოსისა და ოფის ზემო წელზე ივარაუდება (არიანე, მოგზ. გვ. 36). მდინარის სახელი შემდეგ მის დასავლეთით მდებარე პუნქტზე გავრცელდა (შდრ. ბათუსი, ფაზისი და მისთ.). არიანეს ცნობით, მდ. რიზოსი მდ. კალოსსა და ასკუროსს შუა მოედინება. პირველიდან ის 120 სტადიონით ყოფილა თითქოს დაშორებული, ხოლო მეორისაგან — 130-ით (იქვე). ასკუროს-ასკურაზე უკვე ითქვა ზემოთ, კალოსი კი ეს რიზეს დასავლეთით მომდინარე ახლანდელი კალოს-პოტამოს-დერეა.

ამასვე იმეორებს V საუკუნის ბერძენი ანონიმიც (გეორგიკა. 2, გვ. 17)

რიზესწყლის ხეობა უძველესი დროიდან ჭოროხის ხეობის ზემო წელისა და ზღვისპირეთის დამაკავშირებელი თვალსაჩინო არტერი იყო და ასეა დღესაც. ამ ხეობაში მიემართება გზა ისპირისაკენ (ჯიმილსა და ხემშინზე გავლით).

კონსტული პალგრევი ამ ხეობას „აშიროს“-ის სახელით იხსენიებს (გვ. 74, 76). მისივე ცნობით ეს მდინარე ყველაზე დიდია ათინასა და რიზეს შორის (გვ. 74).

ამ ხეობაშია:

ს ა რ ვ ე ლ ი

მდ. რიზეს მარჯვენა სანაპიროზე, ქვემო წელზე (ი. ჯავახიშვილის საქართველოს საისტორიო რუკა). ამავე პუნქტს უნდა გულისხმობდეს რიზეს მხარის სოფელთა სიის „ხორველი“, რომელიც სალახის სასოფლო გაერთიანებაში 21-ეა „ფოსასა“ (20) და „ხალიტოს“-ის (22) გარემოცვაში (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 161).

რ უ ს პ ა

ხარველის აღმოსავლეთით, მდ. რიზეს მარჯვენა სანაპიროზე (ი. ჯავახიშვილის რუკა). რიზეს მხარის სოფელთა სიაშია „ურუსპა“ იმავე სალახის ადმინისტრაციულ ერთეულში ეს სოფელი მე-18-ეა „სინგესა“ (17) და „ფატლას“ (19) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 161).

ზ ო ნ ა

ხარველის პირდაპირ, მდ. რიზეს მარცხენა სანაპიროზე (ი. ჯავახიშვილის რუკა).

ა ნ ლ ო ნ ი

რიზის მხარის სოფელთა სიაში სალარხის სასოფლო ოკრუგშია მითითებული. იხსენიება „ამბარლუკ“-სა (1) და „არონ“-ის (3) გარემოცვაში (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 161). სიაშია „ანდონ“, პალგრევის ანგარიშში — „ანტონ“ (გვ. 76).

ტაშ-იოქუში — ადგილი სოფელ ანდონის ზემოთ (პალგრევა, დასახ. ანგარიში, იქვე). „ტაშ-იოქუში“, პალგრევის განმარტებით, კლდოვანი აღმართია“ (იქვე). სიტყვასიტყვით ეს კომპოზიტი „ქვა-აღმართს“ ნიშნავს. დადასტურებული გვაქვს „ტაშ-იოხუშ“-ის ფორმითაც (ხ. სარდარიშ-კამბურში), „იოხუშ“ დიალექტიზმია.

ტაშ-ქოფრი — „ტაშ-იოხუშ“-ის მიდამოებშია (ხ. სარდარიშ-კამბურში). ქვის ხიდეები ჭანეთში ხშირია. მოსახლეობა მათ, როგორც მოგზაურები შენიშნავენ, ქართულ ხიდეებს უწოდებს (იაძე, დასახ. სტატია, გვ. 3). ხშირად ასეც იყოს შეიძლება, მაგრამ არც იმისი დავიწყებაა მართებული, რომ ამგვარ ხიდეებს აქ სხვებიც (მაგ. რომაელები) აგებდნენ. ოსმალებმა ტრადიცია უარყვეს და კრამიტით დახურული ხის ხიდეები შემოიტანეს (იქვე).

რ ი ზ ე

გაშენებულია ზღვის სანაპიროზე. ნაწილი ვაკეა, ხოლო ნაწილი — ზეგანი.

რიზე წყაროებში მრავალი ფორმით იხსენიება: „რიქუს“ თუ

„რიზუს“ (პტოლომე), „რიზაიონ“ (პრ. კესარიელი), აგათია მირინელი, „რიზონი“ (უსახელო სომხური გეოგრაფია) „რვზონ“, „რიზეონ“ (ორენტიოსისა და ძმათა მისთა მარტვილობა), „რეილა“ (ტაბულა პევტენგერიანა) და სხვა.

სახელწოდების უძველესი მოხსენიება ჯერჯერობით არიანესთანა და ისიც მხოლოდ მდინარისა. ამ დროს, რომ ორმონიმური პუნქტიც უნდა არსებობდეს, ამას მოწმობს პტოლომე, რომელიც ცოტა მოგვიანებით ასახელებს მას.

პრ. კესარიელი რიზეს „სოფელს“ უწოდებს (გეორგიკა, 2, გვ. 219), სომხური გეოგრაფიით კი „ქალაქია“ (რიზე აქ „კოლხეთის“ ხუთ უმთავრეს ქალაქთა (ფაზისი, ზიგანეონი, როდიუპოლისი, ათინა, რიზონ) შორის იხსენიება.

ადრეფეოდალურ ხანაში რიზე ტრაპეზუნტის ქვეყანაში ერთიანდებოდა. პრ. კესარიელის მოწმობით, ეს ქვეყანა „დაბა სურმენემდე და ეგრეთ წოდებულ რიზამდე“ ვრცელდებოდა (გეორგიკა, 2, გვ. 221).

შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე ბიზანტიის პოლიტიკური აქტიურობის პერიოდში, რაც თვალსაჩინოდ ცხოველდება იუსტინიანე კეისრის დროს, რიზეს განსაკუთრებული ფასი ედება და ზღუდითაც ამაგრებენ.

მალე რიზეს საეპისკოპოსო კათედრაც დაარსდა, ხოლო მოგვიანებით საეპარქიო ცენტრადაც იქცა (გეორგიკა, IV, 2, გვ. 192).

IV საუკუნის დამდეგს რიზეს აწამეს და იქვე დაკრძალეს რომის იმპერიის ოქროს სარტყლიანი მხედარი და „ქრისტეს მოღუაწე“ ორენტიოსი. „უწყალონი და უკდემნი იგი მკლველნი მეყსეულად შეუდგეს წურთილსა საქმესა და ლოდი დამოჰკიდეს ორიენტოდს ქედსა და პლატაკით ზღუად შთააგდეს წმინდაჲ“, მაგრამ ზეციურმა სასწაულმა, რაც აგრე დამახასიათებელია აგიოგრაფიისათვის, ორენტიოსი „მართლად მავალი ღელვათა ზედა, ცოცხალი მისცა... ჴმელსა... სადა იგი, ქედსა თჳსსა დამოკიდებულისა ლოდისა დამამყარებელმან და შესატყჳსთა ღმრთისა მმადლობელმან, სიწყნარით მისცა სული ჴელთა მძღუანველისა ამის ანგელოზისათა, შემდგომად ორდღეთა ძმისა მისისა ეროტოდს აღსრულებისა“. (ორენტიოსისა და ძმათა მისთა მარტვილობა, კ. კეკელიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 321).

1547 წელს რიზე ოსმალებმა დაიპყრეს. მხარის აღწერისა და ოსმალური ადმინისტრაციის შენობებისას რიზე კაზის ცენტრი გახდა. 1554 წელს, როცა ეს მოხდა, რიზეს კაზა 21 სოფელსა და 2923 სახლს (კომლს) აერთიანებდა 4569 მოსახლით — 3517 ქრისტიანი, 316 მუსლამი (მ. სვანიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 84; შენიშვნა 148).

ჭანეთის 1554 წლის დავთარშივე აღწერილია რიზეს მირლივას ხასიკ — 8 სოფელი, 35 უბანი და 2225 სახლი. შემოსავალი — 192481 ახჩა (იქვე).

მოგვიანებით რიზე სანჯაყად იქცა.

1872 წლის ჩვენებით, რიზეს ადმინისტრაციული ერთეული 89 სოფელს შეიცავდა 6321 კომლით (მათ შორის 31 ბერძნული იყო) და 39321 მცხოვრებით. თვით ქალაქი კი ითვლიდა 1170 სახლს, საბაზრო მოედანი — 400 დუქანს. აქვე იყო შვიდი მეჩეთი, ორი ბერძნული ეკლესია, ორი აბანო, საბაჟო, სატელეფონო სადგური. სანაოსნოს ოსმალური სააგენტო და სხვა დაწესებულებანი (ჯ. პალგრევის ანგარიში, გვ. 74).

ამჟამად რიზე ვილაეთის ცენტრია. რიზეს ვილაეთში ერთიანდება მთელი აღმოსავლეთი ჭანეთი მეღენი სარფიდან მოკიდებული.

შ: ა ზ ა

რიზეს მიდამოებში მდებარე ამ „გადმოშვერილ ბორცვზე“ გა-
მაგრდნენ 556 წლის აჯანყებისას ჭანები და „შუბები და ისრები დაუშინეს რომაელებს ზემოდან“ (გეორგიკა, III, გვ. 183). ზემო-
აღნიშნულმა გარემოებამ ძლიერ შეაძრწუნა ბრძოლაში ნაცადი მტე-
რი, მაგრამ ის მაინც არ შედრკა: „ბევრი რომაელი ამოვიდა თხრილი-
დან და გაშმაგებით ეცა მოწინააღმდეგეს“ (იქვე), რომაელებმა დაკა-
რგეს ორ ათეულამდე მეომარი, ხოლო სხვები სამარცხვინო ოტებით
გადაურჩნენ სიკვდილს (იქვე). ამ წარმატებით ვახალისებულმა
აჯანყებულებმა დატოვეს ბორცი და ველზე დაეშვნენ, სადაც რომა-
ელები იყვნენ დაბანაკებულნი. შეიქნა თავგანწირული ბრძოლა. ჭა-
ნები რომაელების ბანაკში შეჭრას და მტრის ამოწყვეტას ესწრაფო-
დნენ, უმიზნოდ არც რომაელები იყვნენ და ამიტომაც ბრძოლა ორივე
მხრიდან შეუპოვარი იყო. მაგრამ თვისტომთა დასათრგუნავად ლაზე-
თიდან გამოგზავნილმა სარდალმა თეოდორე ჭანმა იმარჯვა: რომაე-
ლთა ლაშქრის ერთი ნაწილი მოხერხებულად გაიყვანა ბანაკიდან და
მოულოდნელად ზურგიდან დასცა აჯანყებულებს. ხერხმა გაჭრა, ჭან-
თა ჯარი პანიკამ მოიცვა და მტერმაც მიზანს მიაღწია. აჯანყებულთა
დანაკარგს აგათია მირინელი ორი ათასი კაცით განსაზღვრავს, სხვე-
ბი კი გაფანტულან (იქვე, გვ. 184).

ევივე აქტი გამხდარა საფუძვლად ჭანთა საბოლოო დამორჩილე-
ბისა და დახარკვისა, რომელსაც ბიზანტიელი ისტორიკოსი თეოდო-
რე ჭანის მოხერხებასა და მამაცობას უმადლის (იქვე, გვ. 185). თუ
რაოდენ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ჭანთა დამორჩილებას კონს-
ტანტინეპოლში, ამას ადასტურებს იუსტინიანე კეისრის ერთი კანო-
ნთავანი, რომელშიც ჭანეთში მოპოვებული გამარჯვებაც არის აღნი-
შნული (იქვე).

თეოდორე ჭანისთანა კონდოტიერები ჩვენს ისტორიაში, სამწუხაროდ, არც თუ ისე იშვიათად გვხვდებიან. ეს გარემოება მუდამ ჯეროვან სიფხიზლეს მოითხოვს, რადგან ისინი მხოლოდ წარსულის უწყინარ ბინადრებად როდი ვრძნობენ თავს.

ე მ ე თ ი ლ ი

რიზეს ერთ-ერთი უბანია (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ., ვვ. 160).

„ემეტი“ — ი ერთ-ერთი კახის სახელია „კიუტანქოდს“ ვილაიეთში.

ა კ რ ა - მ ე ზ ა ლ ე

ასე იწოდება რიზეს კონცხი სტეფანე ბიზანტიელის „ეთნიკაში“, რომელიც VI საუკუნის მეორე ოცწლეულში უნდა იყოს შედგენილი. აკრა-მეგალე (ბერძნ.) — დიდი კონცხი (გეორგიკა, III, გვ. 283).

ეს კონცხი ქალაქის დასავლეთით მდებარეობს.

კალე — „ქალაქის უძველეს ბორცვებზე მოსჩანან კვიპაროსები და მარჯვნივ ყველაზე მაღლა ადგილობრივი ცხოვრების ერთგული მოწმეა კედელჩამონგრეული ციხე“ — შენიშნავს ვინმე „იაბე“ წერილში „ბათომიდან ტრაპიზონამდე“, რომელიც 1916 წელს დაბეჭდა „დროებამ“ (№ 603, გვ. 3). მასვე განუზრახავს ციხის დაოვალიერება, მაგრამ გზა დაბნევიდა და უკან დაბრუნებულა.

რიზეს ციხე და მის მცველთა შორის გამორჩეული ჰასანი იხსენიება 1700 წლის ერთ ოსმალურ ფირმანში, (ოსმალური დოკუმენტური წყაროები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს შესახებ (XVI-XVIII სს), ოსმალური ტექსტი დაადგინა, თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და ფაქსიმილეები დაურთო ნ. შენგელიამ, 1979. გავცანით ნ. შენგელიას თავაზიანი ნებართვით, რისთვისაც მადლობას მოვასხენებთ).

არ ვიცით, ძველი ციხე (პანური, ბიზანტიური) გამოიყენეს ოსმალებმა თუ ახალი ააგეს.

„ბიზანტიური კედლებისა და კოშკების ნანგრევებს „იხსენიებს ჯ. პალგრევი 1872 წლის ანგარიშში (გვ. 74).

დაგირმან-დარა — ხუთვერსიან რუკაზეა „დაკირმან-დარა“. დაგირ-მან-დარა (თურქ.) — „წისქვილის ხევი“.

კ ე ლ გ ე ლ ი

დაგირმან-დარას სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „კელვალი“, ხუთკილომეტრიანზე — „გელგელ“.

კ ო მ ა ნ ო ზ ი

გელგელის აღმოსავლეთით. რიზეს მხარის სოფელთა ნუსხაში

ხალდოსის ოკრუგის მეექვსე სოფელია ხუმრიქთან გაერთიანებულ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 161). ხუთვერსიან რუკაზეა „რომინოს“ სოფელთა სიაში — „რომანოს“.

კ ა ვ ა ლ ი

რომანოზის სამხრეთით. კავალი (თურქ.) — ალვის ხეები. ამ ფლორონიმისაგან ნაწარმოები ადგილთა სახელები საქმოდ ბშირია ჭანეთის გვიანდელ ტოპონიმიში („კავაკდები“ ტოპონიმი სოფ. სოველში (ჩვენი, ჭანეთი, I, გვ. 50), „კავალდები“ — ადგილი ორთაბოფაში (იქვე, გვ. 63) და მისთ.).

თ ი ვ ლ ა ჯ ი - ვ ო ი

კავალის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ტიგლაჯი-კეი“.

ს ო ლ უ შ - ჩ ე შ მ ა

თიგლაჯიქოს დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „სოგიკ-ჩემმა“. სოლუქ (თურქ.) — „ცივი“, ჩეშმა (სპ.) — „წყარო“ (ჩეშმა ცალკეც გვხვდება).

ხ ა ნ ბ უ რ - ხ ა რ ტ ი

სოლუქ-ჩეშმას სამხრეთით

ა უ ს ა

ხანბურ-ხარტის აღმოსავლეთით.

ს ა ლ ა რ ხ ა

კუსას სამხრეთით. რიზეს მხარის სოფელთა სიაში სასოფლო ოკრუგის ცენტრია, ცალკე სოფლად არ იხსენიება. სალარხის ოკრუგი 22 სოფელს აერთიანებდა: ამბარლუქი, ანდონი, არონი, აფიანოსი, აქინდესი, დერებაში-ლიმბოსი, ივეროსი, კანდევა, კაპნესი. ყარამიში, ყარა-სუ, ლესტენკოსი, ლიკოსი, მაგალოს, სარანდიკოსი, სინგერი, ურუსპა, ფატლა, ფოსა, ხორველი, ხალიტოსი (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 161).

ი ა ლ ლ ი - ტ ა უ ი

სალარხის დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „პახლევან-ტაში“. ფახლევან (სპ.) — „ფალავანი“, ტაში (თურქ.) — „ქვა“.

ქ ო ტ ლ ი

ფეხლევან-ტაშის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „კოტლა“.

კ ი რ კ ლ ა რ - თ ა ფ ა ს ი

ქოტლის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „კირკლარ-ტაპასი“.

(„ორმოცთა მთა, ბორცვი“). ასევე იწოდება მთა ჭანეთის ქედზეც ხალდიზენ-დაღლარის ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

ა ლ ზ ე ზ ი

კირკლარ-თაფასის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ხუთვერსიან რუკაზეა „ახგეს“. ამ სოფელს უნდა გულისხმობდეს თითქოს რიზეს მხარის სოფელთა ნუსხის „ახინგესი“ (სალარხის ოკრუგის მეხუთე სოფელი, ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 161). ალგეზ (თურქ.) — „ფეთრი თვალი“.

ჟ ე მ უ რ ჩ ი ლ ა რ ი

ალგეზის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ქემურჩილარ“. ქემურჩილარ (თურქ.) — „მენახშირეები“.

ი ა ლ ლ ი - ტ ა შ ი

ქემურ-ჩილარის სამხრეთ-დასავლეთით. იალი თურქულში მრავალი მნიშვნელობით გამოიყენება: ზეთი, ცხიმი... (იალლი—ზეთიანი, ცხიმიანი და მისთ.).

ჩარან-ყაია — ქედი იაღლი-ტაშის სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

კ ე ნ ა რ - ქ ი რ ი

რიზეს დასავლეთით, ზღვისპირას. ხუთვერსიან რუკაზეა „ქენარ-კეი“. ქენარ-ქიო (თურქ.) — „სანაპირო სოფელი“.

ჩ ი ფ თ ა - კ ა ვ ა ლ ი

ქენარის დასავლეთით, ზღვისპირას. ხუთვერსიან რუკაზეა „ჩიფტა-კავაკ“, ხუთკილომეტრიანზე — „ჩიფტე-კავაკ“. ჩიფთა-კავალი (თურქ.) — „წყვილი ალვის ხე“.

ჩ ა შ ო ლ ი ა

ჩიფთა-კავალის დასავლეთით. ამ სოფელს უნდა გულისხმობდეს რიზეს მხარის სოფელთა სიის „რაშოტა“. იგი აქ „ხამალიოსის“. სასოფლო გაერთიანების მეორე სოფელია „ხამალიოსსა“ (1) და „კალამოსს“ (3) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 161).

ხ ა მ ა ლ ი ო ს ი

რიზეს მხარის ერთი სასოფლო ოკრუგის ცენტრი. ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნული არ არის, მაგრამ რადგან ხამალიოსის სასოფლო ოკრუგში შეყვანილი „რაშოტას“ ადგილმდებარეობა გაირკვა (ჩიფთა-კავალის დასავლეთით), ხამალიოსი (და მიმდებარე სოფლებიც) მის ახლომახლოა საგულვეტელი. ამ ადმინისტრაციულ ერთეულში

„ხამალიოსისა“ და „რაშოტას“ გარდა, ერთიანდებოდა: „კალამოსი“ „ჩიკარანი“ და „ათიანოსი“ (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. ვვ. 161).

ა თ ი ა ნ ო ს ი

ათიანოსი ხამალიოსის სასოფლო ოკრუგის მეხუთე სოფელია (იქვე). ამავე სახელწოდების სოფელია სალარისის მიდამოებშიც (იქვე).

ა ა ვ ა ლ ი

ჩიფთა-კავალის დასავლეთით, ზღვისპირას. კავალ (თურქ.) — „ალვის ხე“.

ა ლ ი - ფ ა შ ა

კავალის დასავლეთით, ზღვისპირას. ფაშას პატივსაცემად შერქმეული სახელია. ძველს, ჭერჭერობით, ვერ მივაკვლიეთ.

მ ა რ მ ა რ - კ ე ლ ე ნ ი

ალი-ფაშას აღმოსავლეთით. „მარმარ“, „მერმერ“-ის (თურქ. — მარმარილო) დიალექტური ფორმა უნდა იყოს, ხოლო „კელენის“ რაობა საძიებელია.

უ ზ უ ნ - ქ ო ი

მარმარ-კელენის დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ოზუნ-კეი“. უზუნ-ქოი (თურქ.) — „გრძელი სოფელი“ (შდრ. უზუნ-დარა და მისთ.).

ქ ი ლ ა რ ი

უზუნ-ქოის აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „კილაროს“. ქილარი (თურქ.) — „საკუჭნაო“.

ს ა ხ ო რ ი

ქილარის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკის გარდა, ი. ჯავახიშვილის საისტორიო რუკაზეც არის აღნიშნული სოფელ ხოწას მახლობლად.

ო მ ა

სახორის სამხრეთ-აღმოსავლეთით (ი. ჯავახიშვილის საისტორიო რუკა).

ო ნ ჯ ე მ ა ნ ი

მდ. „კალაპოტამის“ მარჯვენა სანაპიროზე, ომას დასავლეთით (იგივე რუკა).

ხ ა ნ ზ ი რ ი

ონჯევანის ჩრდილო-დასავლეთით, რიზე-ოფის გზაზე (იგივე რუკა).

ბ ი ლ დ ი ჩ ი რ ი

სახორის დასავლეთით. ბილდინირ (თურქ.) — „მწყერი“.

ა რ ა კ ლ ი - ხ მ ჯ ა

ბილდინირის სამხრეთით.

ო რ დ ი - ბ ა ზ ა რ ი

არაკლი-ხოჯას სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ორტი-ბაზარი“. ორდი (თურქ.) — „ჯარი“, ბაზარი (სპ.) — „ბაზარი“.

ორდი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკაში სხვაგანაც (ბარცხანა) გვხვდება (იხსენიება 1748 წლის თაფუში „ორდილუზის“) ღუზ (თურქ.) — „ვაკე“ ფორმით (ვ. იაშვილი, აქარა ოსმალთა მფლობელობის პერიოდში, 1948, გვ. 60).

აიაქა-თაფასი — მთა ორდი-ბაზარის აღმოსავლეთით. აიაქა (თურქ.) — „ფეხი“, თაფასი (თურქ.) — „მთა, ბორცვი“.

ა ე ჩ ი ო ლ ი

აიაქა-თაფასის სამხრეთ-დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ქეჩი-ოლი“ ქეჩი ოლი (თურქ.) — „ბილიკი“. „თხის ბილიკი“.

კ ა ლ უ ტ ო რ უ ს ი

ქეჩიოლის სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

ჟ ი ზ ი ლ - თ ო ფ რ ა ლ ი

კალუტორუსის სამხრეთ-დასავლეთით. მდ. ყარა-დერას მარჯვენა სანაპიროზე ხუთვერსიან რუკაზეა „კიზილ-ტოპრაკი“. ყიზილ-თოფრალი (თურქ.) — „წითელი მიწა“. ამავე სახელით იწოდებოდა გონიის მხარის „ახალი სოფელი“.

ჩ ა ი რ ლ ი

ყიზილ-თოფრალის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. მდ. ყარა-დერეს მარჯვენა სანაპიროზე. ჩაირლი (თურქ.) — „სათიბიანი, საძოვრიანი“.

მ ა ლ პ ე თ ი

კავალის დასავლეთით, ზღვისპირას. ქართულ პერიოდიკაშია „მალპეთი“ („სახალხო ფურცელი“, 1916, № 604, გვ. 3), ხუთვერსიან რუკაზე — „მალპეტერიკ-ლიმანი“.

დ ა რ ა - ბ ა ზ ა რ ი

მალპეთის დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „დარა-ბაზარი“. დარა-ბაზარ (თურქ.-სპ.) — „ხევის ბაზარი“.

მ ა გ ა ლ ო ს ო

დარა-ბაზარის დასავლეთით. რიზეს მხარის სასოფლო ოკრუგის სოფელთა ნუსხაში მეთხუთმეტეა „ლიკოსსა“ (14) და „სარანდიკოსს“ (16) შუა (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ. გვ. 161). ხუთვერსიან რუკაზეა „მაგანოს“, სიაში — „მაგალოს“. მაგალოს (ბერძ.) — „დიდი“.

თ ა რ ს ა ნ ა

მაგალოსის დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ტარსანა“.

ს ა რ ა ი - ქ ო ი

თარსანას დასავლეთით, ზღვისპირას. სარაი-ქოი (სპ.-თურქ.) — „სასახლის სოფელი“ (შდრ. ბახჩისარაი ყირიმში და მისთ.).

ი ა ლ ი - ქ ო ი

სარაი-ქოის დასავლეთით. იალი (თურქ.) — „ზღვის (მდინარის) ნაპირი“.

ფ ა თ ხ ი ა

იალი-ქოის დასავლეთით. ხუთვერსიან-რუკაზეა „ფატხია“.

ს ა ნ ი ქ - ტ ა უ ი

იალი-ქოის აღმოსავლეთით.

ბ ა ხ ა ი დ ი ნ - ფ ა უ ა

სანდიქ-ტაშის აღმოსავლეთით. „ბახაიდინ“ სახენაცვალი ფორ-მაა ადამიანის საკუთარი სახელისა „ბაჰა აღ-დინ“.

ქ ო ჩ - ტ ა უ ი

ბახაიდინ-ფაშას დასავლეთით და ფათხიას აღმოსავლეთით. ქოჩ-ტაში (თურქ.) — „ყოჩის ქვა“.

ს ა რ ი ი ე რ ი

ქოჩ-ტაშის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „სა-რი-იარ“ სარი (თურქ.) — „ყვიტელი“, იერი (თურქ.) — „ადგილი“ (შდრ. სარიჩაირი მდ. სხალთის სათავეებში).

ჩ ე შ შ ა

სარი-იერის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ჩეშმა (სპ.) — „წყარო“ (შდრ. სოლუქ-ჩეშმა).

ჯარა-დარა — მდ. კალოპოტამოს-დერეს მარჯვენა შენაკადი (ერთვის კაბაქ-ქოის ზემოთ). ამ მდინარის მარცხენა სანაპიროზეა ამავე სახელის სოფელიც.

უ ა რ ა - ღ ა რ ა

ჩაირლის დასავლეთით. ამ სოფელს უნდა გულისხმობდეს რიზეს

ლაროსის სასოფლო ოკრუგის „გოგორ-კარა-დერე“. ოკრუგის სოფელთა სიაში მესამე „ლიჩინოსსა“ (2) და „გოგორ-ხაელს“ (4) შუა, (ი. ყიფშიძე, ჭან. მოგზ., გვ. 162). ყარა-დარა (თურქ.) — „შავი ხევი“.

ელ-ბაში — მთა ყარა-დარას სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

დაღ-ალთი

ელ-ბაშის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ტაგ-ალტი“. დაღ-ალთი (თურქ.) — „მთის ქვემოთ“.

ნაილა-ჩილა

ქოჩ-ტაშის სამხრეთით, ზღვისპირა ზოლში.

კალაში (კალოსპოტამოსი — კალოპოტამოს) — დიდი მდინარეა, ერთვის ზღვას ფათხიას სამხრეთ-დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „კალოპოტამოს-დერე“, დ. ჩუბინაშვილს „კალოპოტამო“ უწერია (მისი. ეთნოგრაფიული განხილვა ძველთა და ახალთა კაბადუკიის ანუ ჭანეთისა მკვიდრთა მოსახლეთა, „ივერია“, № 15, 1877, გვ. 8, 10). ი. ჭავჭავაძის საქართველოს საისტორიო რუკაზეა „კალოპოტამი“.

დ. ჩუბინაშვილი ამ მდინარის ძველ სახელად „ფსისროს“ მიიჩნევდა (მისი, დასახ. ნაშრ. გვ. 8, 10). რას ემყარებოდა მკვლევარი, არ ჩანს. ძველ ბერძნულ წყაროებში ეს პიდრონიმი რამდენადმე განსხვავებულადაც („ფსიქროს“), გვხვდება და სხვა მდინარესაც („კალოს“-ის სამხრეთ-დასავლეთით ჩამომდინარეს) მიემართება.

არიანე „კალოს“-ს ფსიქროსიდან 30 სტადიონზე ასახელებს აღმოსავლეთით (მოგზ. გვ. 36). ასევე იქცევა V საუკუნის ანონიმიც (გეორგიკა, 2, გვ. 17).

შავი ზღვის სანაპიროზე ასეთი სახელწოდება სხვაგანაცაა დადასტურებული: კალოსი ერქვა, მაგალითად, ნავსადგურს ტავრიდის ქერონესის ჩრდილოეთით (არიანე, მოგზ. გვ. 54). ვხვდებით „კალონ“-საც (მდ. ისტროსის ერთ-ერთი შესართავი (იქვე, გვ. 59).

ამ მდინარისა და მის ხეობაში გამავალი გზის მნიშვნელობას მოწმობს ის რომაული „ბანაკი“, რომელსაც იქ ანონიმი გეოგრაფი ასახელებს (გეორგიკა, 2, გვ. 17). ამ „ბანაკს“ უნდა გულისხმობდეს ორენტიოსისა და ძმათა მისთა მარტვილობის „კენი პარაოლიდი“, რომელიც თხზულების სვინაქსარული რედაქციების „კაინე პარემბოლე“ („ახალი ბანაკი“) შეესატყვისება (კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IV, გვ. 301). ტრაპიზონის აღმოსავლეთით „კაინე პარემბოლე“ მხოლოდ კალოსსა და აფსაროსში იყო.

ამავე მარტვილობის მიხედვით, აქ მიიცვალა ქრისტეს წმიდა

მოწამე ეროსი (ეროტოი). ორენტიოსმა და სხვა ძმებმა იგი ზღვის სანაპიროს ახლოს დაკრძალეს და გზა განაგრძეს (იქვე, გვ. 320). ასე იქცა კალოსის „კაინე პარემბოლე“ წმინდა ადგილად და ამიტომაც იხსენიება იგი საქრისტიანოს შესამე მსოფლიო კრების დოკუმენტებში (იქვე, გვ. 301).

კალოსის შემდეგ ასევე დიდი პატივი ხვდათ წილად რიზეს, კორდილონს, აფსაროსს (წინა სამი თუ მხოლოდ ერთი წმიდა საფლავის მქონენი იყვნენ, უკანასკნელში ორმა წმინდანმა — ფირმოს და ფირმინოსის — ჰპოვა სამუდამო განსასვენები).

„კალოს“-ის შინაარსი ერთი შეხედვით თითქოს ნათელია (ბერძნულად „კარგს“ ნიშნავს), მაგრამ ასეთი ახსნა ძალიან სათუთაა, რადგან ბერძნები ადგილობრივ საგეოგრაფიო სახელებს ჯერ თავისებურად აფორმებდნენ, ხოლო შემდეგ მათ გააზრებას ესწრაფოდნენ (სამაგალითოდ „ბათომი“-ც კმარა). ასევე უნდა იყოს აქაც. კალოსი ადგილობრივი კალაშიდან უნდა მომდინარეობდეს. ამას გვაფიქრებინებს: 1. „კალოს“-ის ფონეტიკური სიახლოვე „კალაშ“-თან. 2. ძველი ბერძნების დამოკიდებულება ადგილობრივ საგეოგრაფიო სახელებთან და 3. „კალაშ“-ის გავრცელება ზანთა (ჭანთა, ლაზთა, მეგრელთა და სხვათა) გადანაცხოვრ მიწა-წყალზე. კალაში გვხვდება როგორც ჰიდრონიმად, ისე ტოპონიმდაც. ამ სახელით იწოდება მდინარე აღმოსავლეთ გურიაში (ი. მეგრელიძე, ლაზური და მეგრული ფენა გურულში, მოსკოვი-ლენინგრადი, 1938, გვ. 99, 102 (რუსულ ენაზე); ი. სიხარულიძე, მასალები გურიის ისტორიული გეოგრაფიისათვის (ტოპონიმიკა), საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV, თბილისი, 1971, გვ. 95) და სათესველი გონიის მხარეში (ჩვენი, ს.-დ. საქ. ტობ., 1, გვ. 138).

იგივე ფუძე გამოიყოფა ჰიდრონიმშიც „კალუა“ (მდ. ბუჟუის შენაკადი გომის მთის მიდამოებში, ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრ, გვ. 99).

ა ბ ბ ა მ . მ ო ი

იაილა ჩილარის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „კაბაკ-კეი“ კაბაკ (თურქ.) — „გოგრა“.

ო მ თ ო ლ ი

დაღ-ალთის სამხრეთ-დასავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ოკ-ტოლი“.

ს ი ნ ა რ თ ა

ოქთოლის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „სივარტა“.

ს უ რ მ ა ლ ი ძ ი

მდ. კალაშის მარჯვენა სანაპიროზეა სივართასა და ყაი-ბაშს შორის. ხუთვერსიან რუკაზეა „ხურმალიკ“. ხურმალიქ (თურქ.) — „სახურმე“.

ჟ ა ი ა - ბ ა შ ი

ხურმალიქის აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ყაია-ბაშ“. ყაია-ბაში (თურქ.) — „კლდის თავი“.

ჩ უ ხ მ ა ლ ი

ყაია-ბაშის სამხრეთით.

ჯ ა ვ ი ზ ლ ი ძ ი

ჩუხმალის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ჯავიზლიქ (თურქ.) „ჯაკლიანი“ (მდრ. ჯევიზღიბი, ჯევიზღიბიშთეფე) მელენი სარფში.

იშქენჯა-დარასი — ხუთვერსიან რუკაზეა „იშქანჯა დარასი“ — ხუთკილომეტრიანზე — „იშქენსი-დერე“. იშქენჯა (სპ.-თურქ.) „წვალეზა“, „ტანჯვა“, „დარასი“ (თურქ.) — „ხევი“ ერთვის მდ. კალაშს (კალაპოტამოსს) მარჯვნიდან.

იშქენჯა-დადი — ხუთვერსიან რუკაზეა „იშქანჯა დადი“ („ტანჯვა-წვალეზის მთა“).

ჭ უ რ ა ი - ს ა ბ ლ ა

მდ. ჯიმილისა და კალაშის შესაყარში. ხუთვერსიან რუკაზე „კურა-საბგა“, ხუთკილომეტრიანზე არაა აღნიშნული. კურაი (არაბ.) — „სოფლი“, „საბლა“ სოფლის სახელი (მინაარსი საძიებელია). მეორე სახელი ჩაღრან-ყაია (თურქ.) — „კლდე, რომელიც იძახის“.

ი ლ ი ჯ ა

კურაი-საბლას ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ილიჯა“, ხუთკილომეტრიანზე — „ილიჯა“.

ილიჯა (თურქ.) — „ცხელი მინერალური წყარო“.

ჯიმილ-დარე — მდ. კალაშის (კალაპოტამოსი) მარჯვენა შენაკადი. ხუთვერსიან რუკაზეა „ჯამალ-დარასი“, ხუთკილომეტრიანზე — „ჯიმილ-დერე“, ი. ჯავახიშვილის რუკაზეც; „ჯიმილი“ არის.

თარაბზუნ-ტაში — მთა დამირ-კავის აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ტარაბზუნ-ტაშ“. თარაბზუნ-ტაში (თურქ.) — „ტრაპიზონის ქვა“.

ფ ა შ ა - მ ი ი

თარაბზუნ-ტაშის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ფაშა-ქოი (თურქ.) — „ფაშის სოფელი“.

ფაშა-ქოის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ჯა-ნილი“, ხუთკილომეტრიანზე — „ჯიმილი“. ასევეა ი. ჯავახიშვილის საქართველოს საისტორიო რუკაზეც.

რ კ ი ნ ი ს მ თ ა

ჯიმილის ხევის სათავეებში, ეშმაკის მთის („შეითან დალი“) აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან და ხუთკილომეტრიან რუკაზეა „დამირ-დალი“.

„რკინის მთა“ (ღამირ-დალი) ჭანეთის ქედის ერთი მოზრდილი მასივია, რომლის სამხრეთ-დასავლეთ ფერდობებიდან გამოედინება ჯიმილის წყალი (მდ. კალაშის კალაპოტამოსი) მარჯვენა შენაკადი.

რკინის მთა ჭოროხის ხეობიდან ზღვისპირეთში მიმავალი გზების გარემოცვაშია მოჭკეული. სამხრეთ ძირობაზე (მადურში) ერთდება აღბურქისა და ნანზინის გზები, რომელიც სამხრეთ-დასავლეთით გამოუვლის რკინის მთას და შეითან-დალთან ორად იყოფა. ერთი თვით ამ მთას მისდევს დასავლეთით, ხოლო მეორე ჩრდილოეთით და ჯიმილისწყლის ხეობაში ეშვება.

კ უ რ ა ი - ს ა ბ ლ ა

ჯიმილისა და ჩამლიქ-დარასის შესაყარის ქვემოთა, მდ. კალაშის მარჯვენა სანაპიროზე. ხუთვერსიან რუკაზეა „კურაი-საბგა“. კურაი (არაბ.) — „სოფლები“ ,საბლა — სახელი (წარმომავლობა და შინაარსი გასარკვევია). მეორე სახელია ჩალრან-ყაია (თურქ.) — „კლდე, რომელიც იძაბის“.

დ ა მ ი რ - კ ა ფ ი

კურაი-საბლას აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „დამირ-კაპუ“

პ. ინგოროყვას „მესხეთის მხარეთა (VIII-X სს) სქემატურ რუკაზე ზედ მდინარეზეა აღნიშნული ქართული სახელწოდებით „რკინის კარი“ და გაიგივებულია „რკინის პალოსთან“ (გეორგი მერჩულე, გვ. 301). იგივე სახელწოდება ამავე ფორმით („რკინის კარი“) დატანილია საქართველოს XIII საუკუნის რუკაზე, რომელიც 1964 წელს შეადგინა ა. ასლანიკაშვილმა (რედ. ნ. ბერძენიშვილი). „რკინის კარი“ ამ პუნქტის ძველჭანური სახელწოდების თარგმანი უნდა იყოს, „დამირ-კაფი“ კი კიდევ უფრო გვიან (ოსმალთა შემოსვლის შემდეგ) დამკვიდრდა.

„რკინის კარი“ სხვა ადგილასაც დასტურდება, არსიანის ქედზე — შუა აჭარისა და შავშეთის გზაზე (ჩვენი ს.დ. საქ. ტოპ. I, გვ. 96, 158).

ს უ ლ უ მ ფ ი ნ ა რ ი

დამირ-კაფის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ტულუმზინარი“. თულუმ (თურქ.) — „ტიკი“, ფინარი (თურქ.) — „წყარო“.

ჩ ა მ ლ ი ზ ი

თულუმფინარის აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ჩამლიკ“. ჩამლიკ (თურქ.) — „ფიჭვნარი“. ეს ტოპონიმი მცირე სახე-სხვაობით სხვაგანაც გვხვდება („ჩამლუკ“-ი — იალალი მარსისის მთაზე (ჩვენი, ჭანეთი, I, გვ. 81, 82).

ი ა ე ლ ა

ჩამლიკის აღმოსავლეთით. აღნიშნულია ხუთვერსიან რუკაზე.

ს ი ვ რ ი - შ ა ი ა

იაილას სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „სიორი-კაია“, ხუთ-კილომეტრიანზე — „სივრი-კაია“. სივრი (თურქ.) — „წვეტიანი“, ყაია (თურქ.) — „კლდე“.

შეითან-დარასი — „ჯიმილ-დარასის“ სახელწოდება ზემო წელზე. შეითან-დარასი (თურქ.) — „ეშმაკის ხევი“.

შეითან-დაღი — მთა „შეითან დარასის“ სათავეებში.

ვ ა რ ლ ა

მდ. კალაშის (კალაპოტამოსის) შუა წელზეა (ი. ჯავახიშვილის საისტორიო რუკა). ვარდა (თურქ.) — „საგუშავო“.

ო ხ ლ ა - მ ო რ ი

ჩუხმალის სამხრეთით (ხუთვერსიანი რუკა).

ტ ა ჯ ი მ - შ ე ი ხ ი

ოხლა-მორის აღმოსავლეთით (ხუთვერსიანი რუკა).

ა ი ვ ა ლ ი ზ

ხაჯი-შეიხის სამხრეთით (ხუთვერსიანი რუკა). აივალიკ (თურქ.) — „კომუნარი“.

ჯეზარლი-დაღი --- მთა „დერე-ქოს“ სამხრეთ-დასავლეთით (ხუთკილომეტრიანი რუკა).

მ ა თ ლ ი

კურაი-საბლას აღმოსავლეთით, მეორე სახელია „ქირაზლი“ (ხუთვერსიანი რუკა). ხუთკილომეტრიან რუკაზე მხოლოდ უკანასკნელია აღნიშნული („იქიზდერეს“ სამხრეთით). „მათლის“ შინაარსი გასარკვევია, ხოლო „ქირაზლი“ (ბერ.-თურქ.) — „ბალიანს“ ნიშნავს.

ქირაზლი-დალი — მთა მათლის (ქირაზლის) სამხრეთით (ხუთვერსიანი რუკა). ქირაზლი-დალი (თურქ.) — „ბალიანის მთა“.

ბ ა რ ა - მ ო ნ

ბაირ-ქოის სამხრეთით (ხუთვერსიანი რუკა). დარა-ქოი (თურქ.) — „ხევის სოფელი“.

ბ ა ნ რ - მ ო ნ

ქირაზლი-დალის აღმოსავლეთით (ხუთვერსიანი რუკა). ბაირ-ქოი (თურქ.) — „მთის კალთის სოფელი“.

ე რ ა ლ მ ა

დარა-ქოის სამხრეთით (ხუთვერსიანი რუკა). ერალმა (თურქ.) — „მიწავაშლა“.

კ ა ჩ ა ნ ი

ერალმას სამხრეთით (ხუთვერსიანი რუკა).

გიოლ-იაილა — კაჩანის აღმოსავლეთით (ხუთვერსიანი და ხუთკილომეტრიანი რუკები). გოლ-იაილა (თურქ.) — „ტბის იალაღი“.

გიოლ-იაილა-დალი („ტბის იალაღის მთა“) — „გიოლ-იაილას“ ჩრდილოეთით (ხუთკილომეტრიანი რუკა).

დაღ-ბაში-ბელი — უღელტეხილი, „გიოლ-იაილას“ აღმოსავლეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „დაღ-ბაში-ბილი“. კომპოზიტის პირველი ორი სიტყვა „მთის თავს, წვერს“ აღნიშნავს, ხოლო მესამე „ბელის“ დამახინჯებული ფორმაა. „ბელი“ თურქულში რამდენიმე მნიშვნელობისაა: წელი, ხევი, ბილიკი. ამათგან მთის წვერს უფრო უკანასკნელი (ბილიკი) შეესატყვისება.

მ ე შ ე

კაჩანის სამხრეთით. ხუთკილომეტრიან რუკაზეა „მეშე“, ხოლო ხუთვერსიანზე — „მიშე“. მეშე (თურქ.) — „მუხა“.

შ ი მ შ ი რ - მ ო ნ

მეშეს სამხრეთით (ხუთვერსიანი რუკა). შიმშირ-ქოი (თურქ.) „ბზის სოფელი“.

რ უ ზ გ ა რ ლ ი

მეშეს სამხრეთით. ხუთკილომეტრიან რუკაზეა „რუზგარლი“ (თურქ. „ქარიანი“), ხოლო ხუთვერსიანზე დამახინჯებული ფორმითაა დატანილი — „რუზგადლი“.

კ ო რ ლ ი - მ ო ნ

კაჩანის დასავლეთით (ხუთვერსიანი რუკა).

ჩათალ-თაფა — მთა კორლი-ქოის დასავლეთით (ხუთვერსიანი და ხუთკილომეტრიანი რუკები). ჩათალ-თაფა (თურქ.) — „განშტობებული გორაკი, ბორცვი“ (მცირე მთა).

მ მ ს ა ლ ი

ჩათალ-თაფას სამხრეთით (ხუთვერსიანი რუკა).

ბ ა ლ ლ ი - მ ო ი

ქესალის სამხრეთით (ხუთვერსიანი და ხუთკილომეტრიანი რუკები) ბალლი-ჭოი (თურქ.) — თაფლიანი სოფელი (შდრ. სათაფლია, თოფურიათი და მისთ.).

ბ ა შ ლ ი - მ ო ი

ბალლი-ქოის სამხრეთით. ხუთვერსიან რუკაზეა „ტაშლი-ქოი“ („ქვიანი სოფელი“), ხოლო ხუთკილომეტრიანზე — „ტაშლი-ქოი“.

კირკლარ-დადი — ტაშლი-ქოის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ჭანეთის ქედზე, ხალდიზენის მთებსა და კოხის მთას შორის. (ხუთვერსიანი და ხუთკილომეტრიანი რუკები).

კირკლარს თურქულში მრავალი მნიშვნელობა აქვს. აქ კი სიმრავლეს უნდა აღნიშნავდეს თითქოს. ი. ჯავახიშვილის საქართველოს საისტორიო რუკაზე ამ ადგილას „რკინის პალოს მთა“ არის აღნიშნული.

„რკინის პალოს“ ამგვარი ლოკალიზების აკვარგის წარმოჩენა მრავალი მეცნიერული კვლევის საქმეა.

მ ი შ - ბ ა შ ი

კირკლარ-დადის დასავლეთით (ხუთვერსიანი რუკა). დიქ-ტაშა (თურქ.) — „აღმართული ქვა“. ამ ადგილას (აღმოსავლეთ ჭანეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთით საზღვართან) ასეთი ტოპონიმი ძლიერ საინტერესოა.

ა ს კ ი რ ა

დიქ-ტაშის ჩრდილოეთით. (ხუთვერსიანი რუკა). ასკიჩა (თურქ.-სპ.) — „ძველი ჭა“. (?)

მინაწერი: რიზეს მხარისა იუ ჭანეთის ღანარჩენი კუთხეების საისტორიო გეოგრაფიის მასალები სხვაც საკმაოდ მოგვეპოვება, მაგრამ, რადგანაც მათი ლოკალიზება ჯერჯერობით არ მოგვიხერხდა, არც შეიძლებოდა შესულიყო ქვეყნის თანმიმდევრულ (ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისაკენ) აღწერაში.

და მ ა ტ ე ზ ა

ჰანეთის ისტორიისა და საისტორიო გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი

ისევ „ჰანისა“ და
„ლაზის“ შესახებ

1945 წელს ბ. ჯანაშია და ნ. ბერძენიშვილი ჩვეული მეცნიერული სიღრმითა და სიცხადით შენიშნავენ:
„...ხომ იყო არა მარტო აღმოსავლეთის,

ასე ვთქვათ — რიონის კოლხეთი, არამედ დასავლეთის, ჭოროხ-ტრაპეზუნტის კოლხეთიც. სწორედ ამიტომ ლაზების სახელი დაერქვა დასავლეთ კოლხეთის მოსახლეობასაც, თუმცა დასავლეთ კოლხეთის მოსახლეობამ ვერ მოასწრო ლაზიკის სამეფოსთან ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანება“.¹

ს. ჯანაშია დასავლეთ კოლხეთზე „ლაზის“ გავრცელების საკითხს ჯერ კიდევ 30-იან წლებში აკვირდებოდა და იმ დროსვე სწორ დასკვნამდე მივიდა: ეთნონიმი „ლაზი“ ამ მხარეში „ლაზიკის სამეფოს დაშლის შემდეგ... გადადის...“²

მასვე განზრახული ჰქონდა სპეციალური ნარკვევი მიეძღვნა ამ პრობლემისათვის,³ მაგრამ, სამწუხაროდ, აღარ დასცალდა. საკითხის შემდგომი კვლევა ისტორიკოსთა ახალმა თაობამ სცადა, მაგრამ, ეტყობა, იგი ჯერ კიდევ ვერ არის ისე დასაბუთებული, რომ სხვა მოსაზრებების წამოყენების საცდურს არ ქმნიდეს. ამას მოწმობს ზურაბ თანდილავას წერილი, რომელიც ჟურნალ „ჭოროხში“ დაიბეჭდა 1978 წელს.⁴

ავტორი კარგად ითვალისწინებს როგორც პრობლემის კვლევის ისტორიას, ისე მის მნიშვნელობას „კოლხურ ტომთა ისტორიის ზოგიერთი ასპექტის სწორად გაგებაში.“⁵

1 გაზ. „კომუნისტი“, 14. XI. 1945.

2 ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი, ენიშის მოამბე, 1, თბ., 1937, გვ. 204.

3 იქვე.

4 ზ. თანდილავა, ახალი ნაშრომი ლაზეთზე, ჟურნ. „ჭოროხი“. 1973, № 2, გვ. 86-93.

5 იქვე, გვ. 88.

ადრინდელი მკვლევარები, მისი დაკვირვებით, აქ „კმაყოფილ-დებოდნენ... მხოლოდ ცალკეული შენიშვნებით“. რაც შეეხება „სატომო სახელთა („ჭანი“, „ლაზი“ — ი. ს.) ისტორიულ-შინაარსობლივი ფუნქციების ფართო დახასიათებას“, იგი „არავის მოუცია“.⁶

რეცენზენტი სწორად მიუთითებს უკანასკნელ დროს ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამ საკითხისადმი ინტერესის გაცხოველებას და ეთნონიმების — „ლაზისა“ და „ჭანის“ სპეციალური შესწავლის ცდებზე,⁷ განიხილავს ახალ შეხედულებებს, მაგრამ რატომღაც არსად იხსენიებს ს. ჯანაშიას მოსაზრებას, რომელმაც არსებითად სათავე დაუდო ამ პრობლემის სპეციალურ შესწავლას.

ზ. თანდილავა არ იზიარებს სამეცნიერო ლიტერატურაში ბოლო დროს გამოთქმულ შეხედულებას სახელ „ლაზის“ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე საეკლესიო სფეროდან გავრცელებულობის თაობაზე და სხვაგვარ ახსნას გვთავაზობს.⁸ მისი აზრით, ლაზები მხოლოდ „ლაზიკის“ სახელმწიფო საზღვრებით კი არ იფარგლებოდნენ, არამედ უფრო სამხრეთითაც ცხოვრობდნენ თითქოს. მან კარგად იცის, რომ „ამის შესახებ საისტორიო წყაროები.. თითქოს სდუმან“, მაგრამ ეს მხოლოდ „ერთი შეხედვით“.⁹ ამის ნათელსაყოფად მოჰყავს რამდენიმე მოსაზრება — მეტწილად სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ ვარაუდებზე დაყრდნობილი¹⁰ და დაასკვნის: „ეთნონიმი „ჭანის“ თანდათანობით დავიწყება და „ლაზის“ გავრცელება ძირითადად განაპირობა ზანგრძლივი დროის მანძილზე პოლიტიკურად დაწინაურებულ ლაზთა ჰეგემონურმა მდგომარეობამ, მათმა ტერიტორიულ-კულტურულმა და ენობრივმა ერთიანობამ ჭანებთან. ამ ორი ტომის შერწყმის პროცესი, როგორც ჩანს, ეგრისის ანუ ლაზიკის სამეფოს დასუსტების შემდეგაც არ შენელებულა და ლაზებმა ჭანებს ბოლოსდაბოლოს ისე დაავიწყეს სახელწოდება „ჭანი“, როგორც თვითონ ჭანებმა ადრე — ზალიბებს, მოსანიკებს დასამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის სხვა კოლხურ ტომებს“.¹¹

ასეთი რამ შესაფერ პოლიტიკურ პირობებს მოითხოვდა, რაც დასავლეთ კოლხეთს არ შეეძინა.

ეს, რა თქმა უნდა, იმას როდი ნიშნავს, რომ თითქოს ჭანეთი, განსაკუთრებით, მისი ჩრდილოეთი მხარე, არ განიცდიდა ლაზეთის

6 იქვე.

7 იქვე.

8 იქვე, გვ. 89.

9 იქვე, გვ. 89-90.

10 იქვე

11 იქვე, გვ. 91.

კულტურულ გავლენას; მაგრამ ეს გარემოება იმ ხარისხის მოვლენა არ იყო, რომ მის საფუძველზე მომხდარიყო სატომო სახელ „ჭანის“ „ლაზში“ ჩანთქმა. სხვა ვითარება შეიქმნა ლაზიკის სამეფოს გაუქმებისა და ფაზისის სამიტროპოლიტო კათედრის ტრაპეზუნტში გადატანის შემდეგ, როცა ამ ტომისა და ამ მხარის სახელწოდებად თანდათან შემოდის და მკვიდრდება „ლაზი“ და „ლაზია“.¹² ასეთი ვითარების მიუხედავად, არც ძველი ეთნონიმი („ჭანი“) მისცემია სრულიად დავიწყებას; და არც ქვეყნის სახელი („ჭანეთი“).

საგეოგრაფიო სახელები

ჭანეთის საგეოგრაფიო ნომენკლატურაში მრავალი სხვადასხვა ენობრივი წარმოშობის სახელწოდებებს ვხვდებით. მათი გამიჯვნა და მეცნიერული შესწავლა ტოპონომოსის ერთ-ერთი უმთავრესი საზრუნავია. ზ. თანდილავა არც ამ საკითხს ტოვებს უყურადღებოდ და დადებითი გვერდით ზოგიერთ ხარვეზსაც ამჩნევს. მათგან განსაკუთრებით საინტერესოა მოლენი სარფის მიესეული სატოპონიმო შენიშვნები.

დერემენდერესი — ჰიდრონიმი. ამ სახელწოდებას ადრე თურქული „დეგირმანდერეს“ სახენაცვალ ფორმად მივიჩნევდით.¹³ მოგვიანებით კი ასეთი რამ ფონეტიკურად შესაძლებლად ვერ მივიჩნიეთ და „მენდერესის ხევ“—ად განვმარტეთ. ამაში მცირე აზიაში ამ ჰიდრონიმის (მენდერე, ქუჩუკ-მენდერე) სიხშირეც გვაგულიანებდა.

ზ. თანდილავა ამ ჰიდრონიმს ასე განმარტავს: „სახელწოდებაში „დერემენდერესი“ გვაქვს: დერემენ+დერე+სი („დერემენ“ — წისქვილი; „დერე“ — ხევი, მდინარე, ღელე; „სი“ — კუთვნილებითი აფიქსი, რომელიც ამ შემთხვევაში ქართული ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის ექვივალენტია“.¹⁴

ოკანდელე — ეს სახელწოდება ჩვენ ორგზის ჩავწერეთ ადგილზე და ორივეჯერ ამ ფორმით.¹⁵ რამდენადმე განსხვავებულია ი. ასათიანის ჩანაწერი „ოკვანდელე“.¹⁶ ჩვენს ადრინდელ ნაშრომში „ოკანდელე“—დ ადგილი აღინიშნება,¹⁷ ხოლო გვიანდელში ღელეზეა გა-

12 ი. სიხარულიძე, ჭანეთი, I, 1977, გვ. 19-20.

13 მისივე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, I, 1958, გვ. 183.

14 ზ. თანდილავა, დასახ. ნაშრ. გვ. 92.

15 ი. სიხარულიძე, ს/დ საქ. ტობ., I, 1958, გვ. 188; მისივე, ჭანეთი, I, 1977, გვ. 37.

16 ი. ასათიანი, ჭანური ტექსტები, თბილისი, 1974, გვ. 72.

17 ი. სიხარულიძე, ს/დ საქ. ტობ. I, გვ. 138.

მახვილებული ყურადღება.¹⁸ ზ. თანდილაევას მხედველობიდან გამორჩენია პირველი და ამიტომაც შენიშნავს: „ოკანდალე (— ოკანდე-ლე) ავტორს ჰიდრონიმად მიუჩნევია, სინამდვილეში იგი გარკვეულად ადგილის სახელწოდებაა. აქვე გამოედინება ლეღე, რომელსაც („ოკანდალეშ ლალი“ ეწოდება“.¹⁹

აქ უმთავრესი ისაა, რომ რეცენზენტი არ უარყოფს ამ სახელწოდების იმ ფორმას (ოკანდელე), რომელიც ჩვენ მოგვაქვს და მცირე სახესხვაობით ი. ასათიანსაც აქვს დადასტურებული. მაგრამ ის მას ამ ტოპონიმის ადრინდელ სახედ თვლის²⁰ და ამასთანავე ჰიდრონიმის სახელსაც აზუსტებს („ოკანდალეშ ლალი“).²¹

ბოვლული — ადგილი ოკანდელეს ღელის აღმოსავლეთით.²² ზ. თანდილაევა ამ ფორმას უარყოფს და „ბოვილულს“ აძლევს უპირატესობას²³ მაშინ, როდესაც ეს უკანასკნელი საუკეთესო შემთხვევაში პარალელურ ფორმად თუ მიიჩნევა მხოლოდ.

ოჭაღანე — ადგილი მოლენი სარფში, ქვაჭაჭის სამხრეთ-აღმოსავლეთით.²⁴ ეს ტოპონიმი ადრე ჩვენ მხოლოდ ამ ფორმით (ოჭაღანე) ჩაგვიწერია,²⁵ 1967 წელს კი „ოჭაღანე“-ც გვაქვს დადასტურებული.²⁶ ასევეა ი. ასათიანთანაც.²⁷ ზ. თანდილაევას თქმით, უფრო სწორი „ოჭაღანეა“.²⁸

ამ ტოპონიმის ფუძე სიტყვის ძველი ფორმა „ჭაღან“-ია. ბერძნული სიტყვისათვის ჭანურს რამდენადმე უცვლია სახე და იგი „ჭაღან“-ად უქცევია, მაგრამ მოლენი სარფის მკვიდრთა ძველ დიალექტში აქა-იქ მაინც არის შემორჩენილი პირვანდელი ფორმა.

ჩელებეში — ადგილი მოლენი სარფში.²⁹ ადრინდელ ჩანაწერში „ჩელებები“ გვაქვს,³⁰ ხოლო გვიანდელში — „ჩელებეში“.³¹ ზ. თანდილაევა ამ უკანასკნელს მცდარად მიიჩნევს (პირველს არც

18 მისივე, ჭანეთი, I, 1977, გვ. 37.

19 ზ. თანდილაევა, დასახ. ნაშრ. გვ. 92-93.

20 იქვე, გვ. 92.

21 იქვე.

22 ი. სიხარულიძე, ჭანეთი, I, გვ. 38.

23 ზ. თანდილაევა, დასახ. ნაშრ. გვ. 93.

24 ი. სიხარულიძე, ჭანეთი, I, გვ. 38.

25 მისივე, ს/დ საქ. ტობ. I, გვ. 188.

26 მისივე, ჭანეთი, I, გვ. 38.

27 ი. ასათიანი, დასახ. ნაშრ. გვ. 72, 73.

28 ზ. თანდილაევა, დასახ. ნაშრ. გვ. 93.

29 ი. სიხარულიძე, ჭანეთი, I, გვ. 40.

30 მისივე, ს/დ საქ. ტობ., I, გვ. 140.

31 მისივე, ჭანეთი, I, გვ. 40.

იხსენიებს და შემოაქვს სრულიად ახალი ფორმა „ჩებელი“³² ერთი და იმავე ტოპონიმის ფუძის ორგზის ერთნაირი ფონეტიკური ფაქტურით დასტურდება ადგილზე, საკმაო საფუძველს იძლევა იმისათვის, რომ ასე ერთი ხელისმოსმით არ უკუვადგოთ იგი და სერიოზულად შევისწავლოთ. ჩვენს ფიქსირებულთაგან რეცენზენტის ჩანაწერი ფუძეში მეორე და მესამე თანხმოდანთა („ლ“, „ბ“) ადგილშენაცვლებით განსხვავდება მხოლოდ. რას უნდა ნიშნავდეს „ჩებელი“ არ ვიცით; ასეთი სიტყვა არც ჭანურ ლექსიკონებში იხსენიება და ვერც ადგილობრივ დავადასტურეთ. რადგან ზ. თანდილავა გვარწმუნებს, ჩებელი, მამასადამე, არსებობს, მაგრამ შესაძლოა უცხოური „ჩელების“ დამახინჯებული ფორმა იყოს.

კაკლიშყონა — ადგილი მოლენი სარფში.³³ ორჯერ ჩავწერეთ და ორივეგზის ამ ფორმით³⁴. ზ. თანდილავას შენიშვნით, უფრო სწორია „კაკალიშყონა“³⁵

ქვაჯალანა — ქვაჩჩმეს აღმოსავლეთით.³⁶ გვხვდება „ქვაჯალანაც“³⁷ ზ. თანდილავა მხოლოდ უკანასკნელს მიიჩნევს ამ ქვის ერთადერთ ჭანურ სახელად, „ქვაჯალანა“-ს კი არ სცნობს.³⁸

ქვამარგვალი — ქვაჯალანას სამხრეთით.³⁹ ზ. თანდილავას მიხედვით, „ქვამურგვალი“⁴⁰

ქვაოწოდე — ქვის სახელწოდებაა.⁴¹ ზ. თანდილავას ეს სახელი „ქვაოწოდეს“ ფორმით მოაქვს.⁴²

ყოველი ასეთი შენიშვნა, რა ფორმისაც არ უნდა იყოს ის, სასარგებლოა და ხელს გვიწყობს მეცნიერულ ძიებაში.

რამდენიმე საგულისხმო შენიშვნას შეიცავს გ. ბედომვილის რეცენზიაც. ეს შენიშვნებიც მეტწილად ცალკეულ ტოპონიმთა ახსნას ეხება.

ქვაჭაჭი — ადგილი (საძოვარი) მოლენი სარფში.⁴³ რეცენზენტს არ აკმაყოფილებს ამ სახელწოდების ჩვენეული ახსნა („ამ კომპოზიტის პირველი ნაწილი (ქვა) განმარტებას არ მოითხოვს, მეორე კი

32 ზ. თანდილავა, დასახ. ნაშრ. გვ. 93.

33 ი. სიხარულიძე, ჭანეთი, I, გვ. 39.

34 მისივე, ს/დ საქ. ტოპ., I, გვ. 140.

35 ზ. თანდილავა, დასახ. ნაშრ. გვ. 93.

36 ი. სიხარულიძე, ჭანეთი, I, გვ. 41.

37 იქვე.

38 ზ. თანდილავა, დასახ. ნაშრ. გვ. 93.

39 ი. სიხარულიძე, ჭანეთი, I, გვ. 41.

40 ზ. თანდილავა, დასახ. ნაშრ. გვ. 93.

41 ი. სიხარულიძე, ჭანეთი, I, გვ. 41.

42 ზ. თანდილავა, დასახ. ნაშრ. გვ. 93.

43 ი. სიხარულიძე, ჭანეთი, I, გვ. 38.

(ჭაჭი) ზანური სიტყვა უნდა იყოს⁴⁴ და ცდილობს სრულყოფას. მისი აზრით „ქვაჭაჭ“-ი, უეჭველია, ისეთი სახელწოდებაა, რომელიც ობიექტის-თვისებაზე თუ აღნაგობაზე მიგვანიშნებს.⁴⁵ ავტორი ყურადღებას აქცევს მოხეური დიალექტის სიტყვას „ჭაჭ-ი“ („ქვის თხელი და მოგრძო ფიქალი“) და ფიქრობს, რომ იგი „შესაძლოა ფიქლოვან კლდოვან ადგილს ნიშნავდეს.⁴⁶ მისივე მართებული შენიშვნით: „ფუძე ჭაჭ-ის მნიშვნელობის გარკვევა ეგებ ზოგი სხვა, სემანტიკურად ბუნდოვანი, ტოპონიმის ახსნაშიც მოგვეხმარებოდა (ვთქვათ, მესხეთის ჭაჭკარი და სხვა).⁴⁷

ჭაჭკარი მტკვრის ხეობაშია, ვარძის მახლობლად, ზედ მდინარეზე. ერთი ნაწილი მტკვრის მარჯვენა მხარეზეა, ხოლო მეორე — მარცხენაზე.⁴⁸ ადგილი კლდოვანია და შეიძლება მართლაც ჭაჭ-ის მოხეურ შინაარსს შეესაბამებოდეს.

ჭაჭ-ი არც გურიის ტოპონიმიკისათვისაა უცხო. ამ სიტყვისაგანაა ნაწარმოები სოფლის სახელი აღმოსავლეთ გურიაში — „ჭაჭიეთი“.

ჭანურის ზოფურ კილოში „ჭაჭ“-ი დღესაც ცოცხალი სიტყვაა, მაგრამ არა ქვის სახეობის აღსანიშნავად, არამედ სხვა მნიშვნელობებით; მათ შორის აქ უფრო საგულისხმოა მრავლობა-მიყრილობის გამოხატვა. ვარდა ამ „ქვაჭაჭისა“, „ჭაჭი“ იმავე მნიშვნელობით გვხვდება „ყომურჭაჭ“-შიც.⁴⁹

ქვახეხი — ადგილი სარფის ტერიტორიაზე.⁵⁰ სხვა ფორმით — „ქვახერხი-ლი“, გვხვდება ჭანეთის სხვა კუთხეშიც.⁵¹

ეს სახელწოდება ჩვენ „ჭანეთის ისტორიისა და საისტორიო გეოგრაფიისათვის მეტად საინტერესო“-დ მივიჩნით, თუმცა საამისო ასპექტების მიუთითებლად.⁵² გ. ბედოშვილი კი შეეცადა მისი შინაარსი ამოეხსნა და ამოსავალი ფორმაც მოძებნა: „ქვა ხერხილ“-ი, რომლის გამარტივებითაც მიღებულია ქვახეხი//ქვახერხი. „შვახერხილი“ „გაჭრილ//გახვრეტილ კლდეს“, „ვიწრო გასავალს, ქვის კარს, კლდეკარს“ ეწოდება.

44 იქვე.

45 გ. ბედოშვილი, საყურადღებო გამოკვლევა გაზეთი „წიგნის სამყარო“, 11.VI (№ 13) 1979.

46 იქვე.

47 იქვე.

48 ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, III, თბ., 1957, გვ. 364.

49 ცნობა მოგვაწოდა ი. ასათიანმა.

50 ი. სიხარულიძე, ჭანეთი, I, გვ. 42.

51 იქვე.

52 იქვე.

თოლოქრო — სოფლის სახელი ზოფის უბანში.⁵³ ეს ტოპონიმი ჩვენ „თვალოქრო“–დ განვმარტეთ.⁵⁴ რეცენზენტს ეს სწორად მიაჩნია, ოღონდ „თვალ-სიტყვის მნიშვნელობის“ მიუთითებლობას მოინაკლისებს. მისი აზრით, „თვალს ამ შემთხვევაში წყაროს თვალს ნიშნავს“. ამ ნიადაგზე კი „თოლოქრო (თვალოქრო) უნდა გავიაზროთ, როგორც „წყარო ოქრო//წყარო“ (ყველაზე საუკეთესო, სხვა წყაროებისაგან გემოთი და სხვა თვისებებით გამორჩეული წყარო“. ამის ნათელსაყოფად ის ქართულ და ქართველური ტოპონიმის მონაცემებსაც მიუთითებს: „ჩხორთოლი“ „ცხრაწყარო“, თვალვი — „წყაროებიანი ადგილი, წყარომრავალი ადგილი“ და სხვ.

„თვალს“ (თოლი) მრავალი სხვა მნიშვნელობაც აქვს, მათ შორის, „მდინარეთა ზღვათა შესართავი“ (სულხან-საბა ორბელიანი). ამიტომ, ვიდრე ეს სოფელი ადგილზე არ არის მოხილული, ძნელი სათქმელია, თვალის რომელი შინაარსი დაედო საფუძვლად მის სახელწოდებას. თანაც გასათვალისწინებელია ისიც, რომ საუკეთესო წყაროს აღსანიშნავად ჭანურში „მაფაწყაროა“ მიღებული.

ფილარდალი — ადგილი მოლენი სარფში.⁵⁵ ხალხური ეტიმოლოგია ამ კომპოზიციის პირველ ნაწილს „ფირალს“ უკავშირებს. ჩვენ აგი სარწმუნოდ არ მივიჩნით. ამის საფუძველს გვაძლევდა: 1. ადგილის სოფლის ცენტრში მდებარეობა, რომელიც საფირალო თავშესაფარად არ გამოდგებოდა და 2. ამ სახელწოდების მსგავს საგეოგრაფიო სახელებთან („ფილარგეთი“, არჭაბეს უბანი; „ფილარგოვათი“, ართაშენის უბანი) მიმართება. გ. ბედოშვილი მხარს უჭერს ხალხურ ეტიმოლოგიას და ეჭვი არ ეპარება, რომ „ფილარდალი“ ნამდვილად ფირალდალ–ისაგან გვაქვს მიღებული და რსონორთა მოსალოდნელი ადგილმონაცვლეობის გზით და „ფირალების ტყეს“ ნიშნავს.

აი, თითქმის ყველა ის საისტორიო თუ სატოპონიმიკო შენიშვნა, რომელიც „ჭანეთი I“-ის გამოქვეყნებასთან დაკავშირებით გამოითქვა ჯერჯერობით.⁵⁶

მინაწერი: უკანასკნელ დროს ყურადღება გამახვილდა აგრეთვე სარფის ერთ ტოპონიმზე, რომელიც სხვადასხვა ფორმითა და-

53 იქვე.

54 იქვე.

55 იქვე, გვ. 40.

56 გამოხმაურებანი ამ წიგნზე სხვაც არაერთი დაიბეჭდა (ლ. ჯანაშვილი, ჭანეთი, გაზ. „ალაზნის განთიადი“ (თელავი), 4. II. 1978, გვ. 4; ნ. აფხაზავა, საპირო და კეთილი საქმე, გაზ. „წიგნის სამყარო“, 8. II. 1978, № 3, გვ. 5; ალ. ბენდიანაშვილი, საინტერესო გამოკვლევა, გაზ. „ოქტომბრის გზით“ (ხელვაჩაური, 28. II. 1978, გვ. 4), მაგრამ ისინი მხოლოდ „ჭანეთის-1“-ის პოზიტიური მხარეების გადმოცემით კმაყოფილდებიან.

დასტურებული: „ქაუმხაზი“,⁵⁷ „ქ(ვ)აომხაზი“,⁵⁸ „ქვაამხაზი“,⁵⁹ „ქვამ-
ხაზი“⁶⁰

ასე იწოდება დიდი ლოდი ზღვაში. მოლენი სარფში ჩვენი სა-
ტოპონიმო ძიებისას ეს სახელწოდება „ქვადასერილ“-ად განგვიმა-
რტეს;⁶¹

ამავე სოფლის მკვიდრი ელდარ ვანიძე აქ „ქვამიჯნას“,
„ზღვარს“ გვთავაზობს.⁶² ზ. თანდილავა კი ამ კომპოზიტის მხოლოდ
პირველი სიტყვის რაობას (ქვა) თვლის უეჭველად, ხოლო მეორის
(„ომხაზი“, „მხაზი“) შინაარსს საძიებლად მიიჩნევს.⁶³ ეს ლოდი
მოლენი სარფში (აღრე კი, ალბათ, მელენშიც...) დიდად პოპულა-
რულია, განსაკუთრებით, ბავშვებსა და მეთევზეებში. ზ. თანდილა-
ვას ცნობით, თურმე 5-6 წლის ასაკის ბავშვებიც კი ამ ლოდიდან გა-
დახტომით უჩვენებენ თავიანთ ოსტატობას ცურვაში.⁶⁴ იგივე ლო-
დი საკმაოდ ვრცელი ზედაპირით (იტევს რამდენიმე ათეულ ადა-
მიანს) ემსახურება მეთევზეებსაც.

ყოველივე ამან საფუძველი მისცა სარფის ახალგაზრდობას ამ
ლოდის სახელი მიეკუთვნებინათ სასოფლო დღესასწაულისათვის.⁶⁵
ზოგიერთს იგი „შრომისა და ცეკვა-სიმღერის დღესასწაულად“ წარ-
მოედგინა, ხოლო სხვას — „მეზღვაურებისად“ ან „ზღვის დღედ“.⁶⁶
მაგრამ „ქვაომხაზობა“ ველარ დამკვიდრდა და იგი „კოლხობამ“
შესცვალა (სადღესასწაულოდ დადგინდა ყოველი წლის 19 აგვისტო
და იგი პირველად 1978 წელს აღინიშნა).

ყურადღებას იქცევს აგრეთვე ერთ-ერთი ჭანური სოფლის „კა-
პისრე“ — „კაპისტრას“ სახელწოდების ის ფორმაც, რომელიც
მ. ვანლიშსა და ა. თანდილავას მოაქვთ — „კაპისტრო“.⁶⁷

ჭანეთის ზღვის სანაპირო გზის ავ-კარგის გასათვალისწინებ-
ლად მნიშვნელოვანია ყოველი ჩვენება, რომელიც ამ ტრასაზე არსე-
ბულ მდინარეებს ეხება. მათგან განსაკუთრებით საინტერესოა ამ

57 ი. სიხარულიძე, ს/დ საქ. ტობ. I, გვ. 140.

58 ი. სიხარულიძე, ჭანეთი, I, გვ. 41.

59 ა. ზამბახიძე, სარფელთა საინტერესო წამოწყება, ვაზ. „საბჭოთა აქარა“,
24. X. 1978.

60 ზ. თანდილავა, ხალხური დღესასწაული „კოლხობა“, მისი საფუძვლები
და პერსპექტივები, ვაზ. „ოქტომბრის გზით“ (ხელვაჩაური), 20. I. 1979, გვ. 4.

61 ი. სიხარულიძე, ჭანეთი, I, გვ. 41.

62 ა. ზამბახიძე, დასახ. სტატია.

63 ზ. თანდილავა, დასახ. ნაშრ.

64 იქვე.

65 იქვე.

66 ა. ზამბახიძე, დასახ. სტატია.

67 მ. ვანლიში, ა. თანდილავა, ლაზეთი, გვ. 46.

მხარის ყველაზე ღრმა, ფართო და სწრაფი ბუიუკ-დერეს ჯ. პალგ-რევისეული დახასიათება. მისი კალაპოტი გვიან ზაფხულში თუ დაიქ-ლევა მხოლოდ. დანარჩენ ღროს ბორანია ერთადერთი გადამყვანი საშუალება, თუმცა ხშირად ვერც ის შველისო საქმეს.⁶⁸

ქვის ხიდი — მისი ნაშთი შემონახულია მდ. ბუიუკ-დერეს მარ-ცხენა სანაპიროზე, საბორნეს ახლოს. ჯ. პალგრევის ვარაუდით, მისი „წყობა ქართულია“.⁶⁹

ექსტი-ტრაპიზონის პლატო — პალგრევის ჩვენებით, ოთხკუთხე-ლის ფორმის შესანიშნავი პლატოა. კონსული დაინტერესებულა ამ ადგილის სიძველეებით, მაგრამ ზედაპირულად საამისის ვერაფერს წააწყდომია და ვერც მოსახლეობაში მოუპოვებია რაიმე ცნობა ამა-ზე.⁷⁰

მსხვილ მასშტაბიან თურქულ რუკაზე, რომლის რუსული ასლი ჯერ კიდევ რევოლუციამდე გადაუღიათ, მრავალი ისეთი პუნქტი თუ ადგილია დატანილი, რომელიც ასეთივე მასშტაბის გვიანდელ რუკე-ზე აღარ გვხვდება. იგივე რუკა საგეოგრაფიო სახელთა ვარიანტუ-ლი ფორმებითაც იქცევეს ყურადღებას. რადგანაც ამ რუკას აზღახან გავეცანით (პროფ. ა. ასლანიკაშვილის ხელშეწყობით) და მისი მონა-ცემები ჭანეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული აღწერის წინა ნაკვეთე-ბში ვათვალისწინებული არაა, ამიტომ აქ მოგვაქვს:

„სარბალაზი-მაზრაასი“ („სარბალაზის სათესველი“) — სარ-ფის სამხრეთით. მეზრე სარფის ადგილას.

„შანა-მაზრაასი“ („შანას სათესველი“) — სარბალაზის სამხრე-თით, შანას ადგილას.

„ჯანგახურ-მაზრაასი“ („ჯანგახურის სათესველი“) — შანას სამ-ხრეთით და „მაკრიალ“-ის აღმოსავლეთით.

„ყული-მაზრაასი“ („ყულის სათესველი“) — „მაკრიალ“-ის სამხრეთით.

„სუველი“ — „ყული მაზრაასი“-ს დასავლეთით, ზღვის სიახ-ლოვეს.

„მანალ-ოლლი“ (მანელ-ოლლი) — „ყული მაზრაასის“ სამხრე-თით და „სუველის“ აღმოსავლეთით.

„ჭამშინ-მაზრაასი“ („ხემშინის სათესველი“) — „მანალ-ოლლის“ სამხრეთით.

68 კონსულ პალგრევის 1872 წლის ანგარიში, ИКОИРГО, VII, 1882, № 2, გვ. 68.

69 იქვე.

70 იქვე.

„ქუნ-დარი-თაფასი“ — მთა „ჰამშინ-მანრაასის“ სამხრეთით, რუსეთ-თურქეთის 1878 წლის საზღვარზე.

„აბი-ისლასი“ (აბუ-ისლა-აზლალა) — ლიმანის დასავლეთით, ზღვასთან.

„ლაჯაკი“ — ლიმანის დასავლეთით, ზღვასთან.

„ოვამა-თაფასი“ (ოხვამეს მთა) — „ლაჯაკ“-ის სამხრეთით.

„თოხახი-თაფასი“ — „ხიკუბა“-ს (ხიგობა) აღმოსავლეთით.

„ისკარეთი“ — მდ. ხოფას ზემო წელზე, „ჩავუმლის“ სამხრეთით.

ისკარეთის მთა — სოფ. ისკარეთის სამხრეთით.

„ხანდაკი“ („თხრილი“) — „არდალას“ დასავლეთით; მეორე სახელი „გარჯი“ — („გვარჯი“).

„პირონ/ი/ტ-ბურუნ“ („პირონითის კონცხი“) — ზღვის სანაპიროზე, „კისას“ დასავლეთით.

„ბონჯული“ — სოფელი „ანჩოროხის“ დასავლეთით.

„ჯიხა-თაფასი“ („ციხის მთა“) — „ბონჯულის“ სამხრეთ-დასავლეთით.

„აქიუნ-ბაბა-თაფასი“ — „ჯიხა-თაფასი“-ს სამხრეთით.

„ბუსა“ — „ბილარგეთის“ (ფილარგეთის) ჩრდილოეთით.

„ბარიხი“ — „უშირმალის“ სამხრეთით.

„ოტალხო“ (ოტალახე) — „ჩოკალვათის“ აღმოსავლეთით.

„გალატა“ („ღალატა“) — „არხავეს“ სამხრეთით, მდინარის მარცხენა სანაპიროზე.

„კაბსირეი-სუფლა“ — „გალატას“ სამხრეთით.

„კაბსირეი-ულია“ — „კაბსირეი-სუფლას“ დასავლეთით.

„იამიშლიქი“ („ხეხილნარი“) — „კაბსირეი-ულიას“ აღმოსავლეთით, მდ. არქაბეს მარცხენა სანაპიროზე.

„კედირვა“ — „კურდლითის“ (კორდლიეთი) ჩრდილოეთით, მდ. არქაბეს მარჯვენა სანაპიროზე.

„პახტა“ — „კედირვას“ სამხრეთით, მდ. არქაბეს მარცხენა სანაპიროზე.

„ჯიგართაზინი“ (ჯიგართაზენი(?)) — „კუბტუნის“ ჩრდილოეთით.

„სოლოქ-სუ (სოლუქ-სუ) თაფასი“ („ცივი წყლის მთა“) — „პოტოჯურ-ულიას“ სამხრეთით.

„ტაშ-დიბი-თაფასი“ („ქვისძირა მთა“) — „დერბენდის“ აღმოსავლეთით.

„დაკმა-იაილასი“ — „ტაშ-დიბი-თაფასის“ აღმოსავლეთით.

„აჯილუნ-თაფასი“ — მთა „დაკმა-იაილასის“ აღმოსავლეთით.

„ქოიუნ-იაილასი“ („ცხვრის იალალი“) — „დაკმა-იაილასის“ სამხრეთით.

„აგარა-იაილასი“ („აგარას-იალალი“) — „ქოიუნ-იაილასის“ სამხრეთით.

„ტოპათი-თაფასი“ („ტოპათის (?) მთა“) — „ქოხარხი-დალის“ დასავლეთით.

„მითო-თაფასი“ — მთა „ტოპათი თაფასის“ ჩრდილოეთით.

„ჩათაქ-იაილასი“ („უნაგირა იალალი“) — მდ. „აბო-ვიჩე-დარასის“ მარჯვენა სანაპიროზე, „აბი-ულას“ აღმოსავლეთით.

„ორდიმლი-იაილასი“ — „ჩათაქ-იაილასის“ აღმოსავლეთით, მდ. „აბო-ვიჩე-დარასის“ მარჯვენა სანაპიროზე.

„ჩათალ-ყაია“ („განშტოებული კლდე“) — „კავუდით-იაილასის“ სამხრეთით.

„შუვალ-იაილასი“ — „ჩათალ-ყაიას“ აღმოსავლეთით.

„შუვალ-თაფა“ — მთა „შუვალ-იაილასის“ სამხრეთით.

„ჩუკურ-მაუქთი“ (რუკაზეა „ჩუკურმა-უქთი“) — „ჩამლიქ-იაილასის“ აღმოსავლეთით (ჩუკურ) თურქ. (— „ჩალრმავება“).

„ქოვახიდ-იაილასი“ („ქევახიდის იალალი“) — „ჩუკურ-მაუქთის“ აღმოსავლეთით.

„დალი-კარან-ბოინი“ — უღელტეხილი „შუვალის“ მთის სამხრეთით.

აი მთავარი სიახლენი თუ ვარიანტული სახესხვაობანი, რომლებიც ამ რუკაზე აღმოჩნდა.

მომავალი ძიება კვლავ ახალ მასალებს გვპირდება.

ЧАНЕТИ (ЛАЗЕТИ) II МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ

Новое историко-географическое описание этого края началось в 50-х годах нынешнего столетия с северо-восточного сектора. Эта территория сегодня входит в пределы Советской Грузии и включает в себя часть исторической и этнографической Чанети. Первые результаты этого начинания были опубликованы в 1958 году. Работа велась и в последующие годы, и часть этого исследования была опубликована два года тому назад. В книгу, вышедшую в 1977 году, вошли материалы описания территории этнографической Чанети от села Квариати (Хелвачаурского района Аджарской АССР) до Куцуми (ныне Гамидие, вилайет Ризе), в дальнейшем исследование было доведено до р. Калаши (ныне Калопотамос-дере).

Наряду с чанскими (лазскими) названиями встречаются и греческие, турецкие и другие топонимы.

Самым древним греческим топонимом на этом участке Чанети является Атина (ныне Фазар). Затем появляется Теодориада, на территории нынешнего села Тордовати и другие.

Большинство греческих, турецких и других иноязычных топонимов в Чанети образовано путем перевода чанских (лазских) и других грузиноязычных названий.

Кроме географических наименований для исторической географии ценными являются памятники материальной культуры. Самые древние из них относятся еще к каменному веку. За ними следуют остатки ранне-классовой, феодальной и других эпох.

YU. M. SIKHARULIDZE

CHANETI (LAZETI) II MATERIALS IN HISTORICAL GEOGRAPHY

Historical and geographical description of the land Chaneti started anew from the north-east in the 50-s of this century. Today this territory being a part of historical and ethnographical Chaneti is in the limits of the Soviet Georgia. The earliest results of the investigation were published in 1958. For the following years the scientific research has not been interrupted and a part of the results were published two years ago. In 1977 a book came out which included mate-

rials describing the territory of original Chaneti from the village of Kvariati (Khelvachauri region, Adjarian ASSR) to the village of Kutsumi (now Gamidie, vilaiet Rizé). Later the territory was investigated up to the river Kalashi (now Kalopotamos-deré).

In the toponymy of Chaneti side by side with Chanian (Lazian) words there can also be found Greek, Turkish and other geographical names.

In this sector of Chaneti the most ancient Greek name is Atina (now Phazar). Teodoriada was the next (now village Tordovati) and others.

The most of Greek, Turkish and other foreign names now found on the territory are translations from Chanian (Lazian) and other languages making the group of Georgian languages.

Together with geographical names the monuments of material culture are also of great value for the historical geography. The most ancient of them belong to the Stone Age. The remains of slave-owning feudal and other epochs are also found here.

სამიჯნაზღა

პირთა სახელები

ბ	ზ
ნათინური 15	ზამზახიძე ა. 68
ალავიძე 16, 40	ზაუტაშვილი ე. 4
ალექსანდრე ქართველი 6	თ
ანონიმი გეოგრაფი 15, 33, 34, 44	თაბუკაშვილი მ. 29
არიანე ფლ. 15, 21, 33, 44, 46, 54	თამარი (მეფე) 24, 29
ასათიანი ირ. 2, 63, 64, 66	თანდილა ა. 31, 40
ასლანიკაშვილი 57, 69	თანდილა ზ. 62, 63, 64, 65, 68
ახვლედიანი ა. 10	თეოდორე ქანი 23, 47, 48
ახმედი 6	ი
ბ	იაშვილი ვ. 52
ბაბალიში ფ. ა. 27	იაძე 27
ბაქრაძე ს. 31	ივანე ქართველი 7
ბაგრატიონი ვ. 2, 44	ინაშვილი 23
ბედოშვილი გ. 65, 66, 67	ინგოროყვა 22, 29, 57
ბენდიანიშვილი ალ. 67	იუსტინიანე კეისარი 46, 47
ბერძენიშვილი ნ. 52, 61	
ბიზანტიელი სტ. 48	კ
გ	კეკელიძე კ. 15, 21, 46, 54
გელიში 6	კესარიელი პრ. 26, 46
დ	კეჭაყმაძე ნ. 33
დივასოღლი ი. 7	კიპერტი 34
ე	კობახიძე დ. 6, 7
ერეშიანი ს. 15	კოხი კ. 29, 31
ვ	მ
ვანიძე ე. 68	მარი ნ. 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13,
ვანლიში მ. 31, 40, 68	14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22,
	24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 40
	მაქსიმელოშვილი 6

მგელაძე 6
მეგრელიძე ი. 55
მერჩულე გ. 22, 30, 57
მირინელი ა. 22, 23, 46, 47
მუსტაფა (ხურო) 6
მიქელაძე თ. 40, 41

მ

ომერ ეფენდი 6
ორბელიანი ს. ს. 67
ორენტიოსი 21, 46, 54, 55

პ

პალგრევი ჯ. 15, 16, 31, 44, 47,
48, 69
პტოლომე 46

რ

რაქველი ი. 17, 31, 42

ს

სარდარიშ-კამბურიში ს. 6, 16, 25.
44
სვანიძე მ. 15, 46
სინარულიძე ი. 2, 55, 63, 66
სინარულიძე ს. ბ. 6
სულეიმან-ზადე ს. 40, 41, 42, 43,
44
სულთან სელიმი 16

ტ

ტომაშვილი 21

ფ

ფარნაკიოსი 21
ფეკზი-ბეი (ეფენდი) 14, 20, 24
ფსევდო-სკილაქს კარიანდელი 33

ყ

ყაზბეგი გ. 9, 12, 14, 23, 24, 29
ყაუხჩიშვილი ს. 2

ყიფშიძე ი. 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11,
12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20,
21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32,
37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45,
48, 49, 50, 51, 53, 54

შ

შენგელია ნ. 48
შანიძე ა. 40

ჩ

ჩიტაია გ. 6
ჩუბინაშვილი დ. 54

ც

წერეთელი გ. 33, 42

კ

კანიშვილი ვ. 23, 24
კანიშვილი თ. 24
კიკინაძე ზ. 29

კვ

კავასიშვილი ი. 7, 13, 29, 30, 32,
45, 51, 54, 60
კანაშვილი ლ. 67
კანაშვილი ს. 61, 62
კიქია ს. 66

საგეოგრაფიო

სახელები

ა

აბი-ისლახი 70
აბი-ულაია 71
აბლას-დალი 5
აბსო 12
აბსუ 12
აბო-ვიჩე-დარასი, შდ. 71
აბუ-ისლა-აზლადა 70
აგარა 25
აგარა-იაილასი 71
ადიენი 39

ადიენოსის წყალი 21
ადუბა 8
აუსამითი 27, 28
ავრამით-ზელექი 22, 25, 28
აზბარლიქი 39
ათიანოსი 51
ათინა 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13,
14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23,
24, 25, 27, 28, 29, 30, 33, 44, 46
ათინაწარი 8, 14
ათინის კონცხი 15
ათინის ლივა 15
ათინის ნავსადგური 15
ათინის ნოლა 15
ათინის ხეობა 17
აიაქა-თაფასი 52
აივალქი 58
აკ-პინარი 35
აკრა-მეგალე 48
ალაჯა 38
ალი-ფაშა 35, 51
ალიჯა 56
ამბარლუქი 49
ანდონი 45, 49
ანჩოროხი 70
არაბ მუჰალესი 16
არაბოლლი 16
არაკლი-ხოჯა 52
არანაში 18, 20
არდალა 70
არდინგოსი 33
არზრუმი 9
ართაშენი 22
ართაშენის უბანი 67
არკოტილა 31
არკოტლი 41
არმუდლა 34
არმუდლუ 35
არმუთლა 35
არნაში 18
არონი 49
არსიანის ქედი 57
არსიფოსი 30, 31
არქაბე 5
არქაბე, მდ. 70
არქაბეს უბანი 67
არხავე 6, 70

ასკიჩა 37, 60
ასკი ხანი 37, 39
ასკუროსი 33, 44
აფიანოსი 49
აფსარი 15
აფსაროსი 54, 55
აქინლესი 49
აქიუნ-ბაბა-თაფასი 70
ალგეზი 50
ალმოსავლეთი გურია 6, 55
აყ-ფინარი 35, 36
აშვიკლარ-დარასი 30
აშვიკლარი 30
აჩაბა 8
აქარა 52, 57
აქის ეკლესია 23
აქისწყლის ხეობა 22, 23
აჯაბა 8
აჯილუნ-თაფასი 70
ახალი სოფელი 52
ახგესი 50
ახინგესი 50

ბ

ბაბაკირი 10
ბაბილათი 5
ბადარა 14
ბადარი 14
ბადრ 14
ბაზარი 16
ბათოში 6, 27, 42, 48, 55
ბათუმი 44
ბაიაზ-სყ 34, 35
ბაირ-ქოი 59
ბალლი-ქოი 60
ბალთაშ-ბოინი 13, 37, 38
ბალთაშ-დადი 38
ბარიხი 70
ბარმაკსიზი 13
ბარცხანა 52
ბაქმაზლი 39
ბაღდადლი 39
ბაღჩისარაი 53
ბაშ-კეი 12
ბაშ-კოი 12
ბაშლი 10
ბაშქო 9

ბაშქოი 11, 13
 ბახაიდინ ფაშა 53
 ბახმაზლი 39
 ბეიუქ-დერე 33
 ბეიუქ-დერე 8, 30
 ბეიუქ-ტაშხანა 30
 ბეიუქ-ქოი 36
 ბექჩილარი 35
 ბიბროსი 34
 ბიზანტია 46
 ბილარგეთი 70
 ბილდიჩირი 52
 ბოგილული 64
 ბოგინა 25, 28
 ბოღალდი 13
 ბოზუქ-ყალა 36
 ბოღბ-ულია 11
 ბონჯული 70
 ბეუეი, მდ. 55
 ბუდარა 14
 ბუზლი-პინარი 32
 ბუზლი-ფინარი 32, 34
 ბუზლუ-პინარი 32
 ბუიუქ-დერე 5, 7, 69
 ბუეისციხე 6
 ბუენა 27, 30
 ბულეფი 10, 11
 ბულეფი სუფლა 10, 12
 ბულეფი ულია 11
 ბულეფის წყალი 5, 10, 11
 ბულუფის ხეობა 8
 ბუხა 70

8

გალატა 31, 70
 გეზათ-ქოი 38
 გელგელი 48
 გიოლ-იაილა 59
 გიოლ-იაილა-დალი 59
 გიულშან-თაფასი 13
 გიულშან-ტაპასი 13
 გიულშენ-ტეპე 13
 გლოხონი 17
 გოგოლეისუბანი 6
 გოგორ-კარა-დერე 54
 გოგორ-ხავლი 54
 გოლივატი 10

გომის მთა 55
 გონიის მხარე 52, 55
 გორამითი 26
 გორმალალი 23
 გურია 55, 66
 გუტოსი 40

ღ

დაგირმან-დარა 48
 დადევათი 7, 11
 დადივათი 7
 დავიდათი 7, 11
 დაკირმან-დარა 48
 დაკმა-იაილასი 70, 71
 დალვათი 24
 დალვატი 24
 დალაქი გიოლი 32, 33
 დალი-კავან-ბოინი 13
 დალი-კარან-ბოინი 71
 დამირ-დალი 57
 დამირ-კაპუ 57
 დამირ-კაფი 56, 57, 58
 დამურ-დალი 35
 დამურ-თაფასი 35
 დამურ-კაფი 35
 დანგრე 9
 დარა 32
დარა ბაზარი 35, 52, 53
 დარა ქოი 59
 დასავლეთი კოლხეთი 61
 დაღ-ალთი 54, 55
 დაღ-ბაში-ბელი 59
 დევირმანდერესი 63
 დევებოინი 13
 დერბენდი 70
 დერებაშ-ლიმბოსი 49
 დერემენდერესი 63
 დერე-ქოის მთა 58
 დიქტაში 37, 60
 დეჟამატი 24
 დუდუვათი 14
 დუმან-ყაია 37
 დუნხევათი 22, 24, 29

ე

ეგრისის სამეფო 62
 ევქსინის პონტო 14

ელ-ბაში 54
ემეთილი 43, 48
ემეტი 48
ენი-ქოი 40, 41, 43
ენიჯა-ქოი 34
ერალმა 59
ერევანი 14
ესქი-ტრაპიზონი 3
ესქი-ტრაპიზონის პლატო 59

3

ვაკე-იმერეთი 7
ვანის(ი) 25
ვარდა 58
ვარდიგორა 13
ვარდციხე 13
ვარძია 66
ველინა-ირმალი 14
ველიქოი 35
ვენეკი 26
ვენეკ-სუ 25
ვენეკ-დერე 25
ვენეკი 3, 25, 26, 29
ვენეკ-სუი 28
ვენეკ-წარი 25
ვენელი 25
ვერშემბეგი 30
ვიჯე-თუდენი 7
ვიჯე-ჟილენი 7
ვიჯე-სუფლა 7
ვიჯე-ულია 7
ვონითი 48

ზ

ზაგნათი 13
ზაგონდიქი 37
ზანათი 13
ზანჯელი 31
ზალნათი 13
ზახნათი 12, 13.
ზაჰნათი 12, 13
ზელეკი 27
ზელექი 25, 27, 28
ზელელი 27, 28
ზემო გურია 6
ზემო რაჭა 14

ზიგანეონი 14, 46
ზინჯილრი-ქოფრი 37
ზუგა დერესი 14

თ

თაგინა-თაფასი 10
თაგნიქი 36
თაზილე 10
თარაბზუნ-ტაში 56
თარსანა 53
თათა 47
თეოდორიადა 3, 22, 23
თერკამი 32
თივლაჯი-ქოი 49
თირაქლიქი 32
თოლოქრო 67
თორდოვათი 27
თოფურიათი 60
თოსახი-თაფასი 70
თუდენი ბულეფი 10
თულუმ ფინარი 58

ი

იაგა 31
იაილა 53
იაილა-ჩილარი 54, 55
იაკა 31
იალი-ქოი 53
იამიშლიქი 70
იანიქ-დალი 30, 31
იაქა 31
იალი-ტაში 49, 50
ივეროსი 49
ილასტასი 56
ილიჯა 56
იმერეთი 13
ინჯა-სუ 35
ისკარეთი 70
ისკარეთის მთა 70
ისლამ ფაშა 39
ისო 26
ისპირი 9
ისტროსი, მდ. 54
იქიზდერე 58
იქსენითი 43, 44
იქსენიტი 42

იშკანჯა-დაგი 56
იშკენჯა-დალი 56
იშქენსი-დერე 56
იშქენჯა-დარასი 56

ჭ

კაბაკ-კერი 55
კაბაჭ-ქოი 53, 55
კაბსირეი-სუფლა 70
კაბსირეი-ულია 70
კავადით-იაილასი 71
კავადი 49
კავალი 51, 52
კავადიბი 49
კავკასია 20
კავადიბი 49
კაინე პარემბოლე 54, 55
კაკლიშყონა 65
კაკსოვათი 22
კალამოსი 50, 51
კალაპოტამი 54
კალაპოტამოსი 54, 56, 57, 58
კალაში 3, 54, 55, 56, 57, 58
კალაჯიკი 21, 22
კალე 43, 48
კალეჯუკი 20, 21, 22, 24, 25, 27,
29
კალეჯული 21, 22
კალო 54
კალონ 54
კალოსი 44, 54, 55
კალოპოტამოს-დერე 3, 44, 53, 54
კალოსპოტამოსი 54
კალოსტენი 40, 41
კალუა 55
კალუტორუსი 52
კამანი 32
კანდევა 49
კანეარ-კეი 50
კაბდურან-პაშა 32
კაბისრე 68
კაბისტრა 68
კაბისტრო 68
კაპიტან-ფაშა 32
კაპნესი 49
კარა-ავაჩლი-დაგი 34
კარა-დერე 26

კარა-მანმული 36
კარამიში 39
კატოი 14
კაფუდან-ფაშა 32
კაშკარი 9, 12
კაჩანი 59
კედირეა 70
კელვალი 48
კემურჩილარ 50
კეჩი-ოლი 52
კვარიათი 3
კიზ-კალე 15
კიზ-კულე 15, 23
კითათი 20
კილაროს 51
კინტროში 23
კირამიდ-ქოი 37
კირკლარ-დალი 29, 60
კირკლარ-ტაპასი 49, 50
კირკნალი 37
კისა 70
კიტათი 18
კიტატი 20
კიუტანქოის ვილაეთი 48
კოქსოვატი 25
კოლოპოტამო 54
კოლხეთი 46
კომიკა 31
კომინუ 7
კონსტანტინოპოლი 47
კორდილა 21
კორდილე 21, 33
კორდილონი 21, 55
კორდი-ქოი 60
კოტა 14
კოტინუსი 38
კოქსევეთი 25
კოქსოვათი 22, 25, 27
კოშა 10
კოხი 60
კუევაროსი 40, 41
კუზიკა 12, 13, 27
კუკულათი 17
კუკულათ-ლაროზი 22, 24
კუკულატი 17
კუკულეთი 17
კუკულა 32

კულაში 6
კულაშის ჯვარცმის ეკლესია 6
კუმ-ხალა 37
კუპტუნი 70
კურაი-საბგა 56, 57
კურაი-საბლა 56, 57, 58
კუსა 49

ლ

ლაგუსი 17
ლაროზი 17
ლარონი 17
ლაზეთი 40
ლაზიკის სამეფო 61, 62, 63
ლამგო-პაპატ 8
ლამლო 8
ლამლო-პაპათი 5
ლამხუ 8
ლანგო 5, 8, 11
ლაროსი 17, 22, 35, 54
ლარუსი 37
ლაჯაკი 70
ლახოსი 17
ლესტენკოსი 39, 49
ლენხუმი 13
ლაკოსი 53
ლიმანი 15, 70
ლიჩინოსი 35, 54
ლიხაური 23
ლომიჩა 18

მ

მაგალოსი 53
მაგანოს 53
მადენქოი 32
მათლა 58
მათლის მთა 59
მაიაკოვსკი, რაიონი 6
მაკალისკერდი 7
მაკრიალი 69
მალ-თაფა 35
მალმინათი 8
მალპეთი 35, 52
მალპეტერიკ-ლიმანი 35, 52
მამაკივათი 5, 7, 11

მამაკილათი 5, 11
მამიშ-ფაშა-ხანი 37
მამული 31
მანასკორი 8
მანალ-ოღლი 69
მანელ-ოღლი 69
მარიევა 31
მარმარ-კელენი 51
მარსისის მთა 58
მარჩევა 31
მაფავრი 30, 31, 32
მაფაური 31
მეზრე-სარფი 69
მეზრენე 28
მელენი სარფი 47, 56, 68
მელესკური 8, 9
მელესკურის ხეობა 9
მელესკურ-წარი 8
მელიათი 21, 25, 28, 29
მელამენათი 8
მელმენაში 8
მემაკივათი 11
მეპარი 31
მესავრი 31
მესხეთი 66
მეფეური 31
მეფური 31
მეჭა 33
მეშე 59
მითო-თაფასი 71
გილოსი 30, 31
მიშე 59
მოლენი სარფი 63, 64, 65, 67, 68
მტკერის ხეობა 66
მურადიე 38
მუსადავი 35
მუსადარლი 35
მუსა-დალი 35
მუფტი შაჰალლე 40, 41

ნ

ნაპილოზი 28
ნიაბაური 22, 23
ნოადისა 16
ნოლა-დიხა 16
ნოლაშ-დიხა 16, 17,

ნოხლან-სუ 13, 20, 24
ნოხლაპსო 20
ნოხლაფსუ 20

ჟ

ჟინი ბუღევი 11

ო

ოვამა-თაფასი 70
ოდეინოსი 33
ოზურგეთი 6, 23
ოკანდალე 63, 64
ოკანდალემ-ღალი 64
ოკორდილი 22
ოკორდული 22
ოკორდულე 22
ოკტოლი 55
ომა 51
ონჯევანი 51, 52
ოტალხო 70
ორდი 52
ორდი-ბაზარი 52
ორდიდუზი 52
ორდიბლი-იაილასი 71
ორთა-ქოი 14
ორთახოვა 49
ორმანჯიკი 32
ორტი-ბაზარი 52
ორშა-ქოი 33
ოსკუნ-დადი 10
ოსმალეთი 24
ოფი 26, 44
ოქალანე 64
ოჯალანე 64
ოხლა-მორი 58

რ

რამინოს 49
რამოდია 50
რამოტა 50, 51
რეილა 46
რეზონ 46
რისა 44
რიზაიონ 46
რიზე 3, 22, 23, 30, 31, 35, 38, 40,
41, 42, 44, 45, 47, 48, 50, 52, 55
რიზეონ 46
რიზეს მხარე 17, 32
35, 37, 39
რიზეს ციხე 48
რიზე-წარი 44
რიზონი 14, 46
რიზოსი 44
რიზუს 46
რიონის კოლხეთი 61
რიძიოსი 33
რკინის კარი 57
რკინის მთა 57
რკინის პალო 29, 57
რკინის პალოს მთა 60
როდიუპოლაუსი 14, 46
რომანოზი 40, 42, 48, 49
რომანოზ-ხუმრიკი 41
რომის იმპერია 46
რუზგადლი 59
რუზგარლი 59

ს

სალვაქობი 36
საპათი 5, 8
საპილათი 5, 7, 11
სარმაქსიზი 13
სახლევიან-ტაში 49
სახტა 70
სეტრე-ნიკოლა 12
სირონიტ-ბურუნი 70
სოტოჯურ-ულაია 70

ს

საბუნჩილარი 34
სათაფლია 60
სალამათი 37
სალარხა 49
სალარხი 39, 49, 51
სალვა 10
სამიქელადო 7
სანდიქ-ტაში 53
სანიქ-ტაში 53
სანო 5, 6, 7

საპო 5, 8
 საპუ 5
 საპურ 5
 საპური 5
 სარაი-ქოი 53
 სარანდიკოსი 53
 სარბალაზნი-მავრაასი 69
 სარდალაზენი 10
 სარი იარი 53
 სარი იერი 53
 სარი ჩიირი, მდ. 53
 სარფი 66, 67, 68
 საქართველო 2, 3, 4, 7, 52, 54, 55,
 57
 სახორი 51, 52
 სეფალი-კეი 30
 სეფილი-ქოი 30
 სეჭედლი 35, 36
 სივართა 55, 56
 სივარტა 55
 სივრი-კაია 58
 სივრი-ყაია 58
 სირაზოსი 40, 42
 სირთი 31
 სოგიკ-ჩეშმა 49
 სოლტი 13
 სოფოლი 30
 სოლოქ-სუ 70
 სოლუქ-სუ-თაფასი 70
 სოლუქ-ჩეშმა 49, 53
 სტამბოლი 24
 სუდლიჯა 38
 სუველი 69
 სუკითა 7
 სულეთი 13, 20
 სულეტი 13
 სურმენათი 25, 26, 27, 28
 სურმენე 26, 27, 46
 სუსარპია 26
 სუსურმენა 26
 სხალთა, მდ. 53

ტ

ტაგ-ალტი 54
 ტაერიდის ქერონესი 54
 ტალახა 23
 ტალვათი 24, 27

ტარაბუნ-ტაში 56
 ტარსანა 53
 ტაქეურ-თაფასი 32, 33
 ტაშ-დიზი-თაფასი 70
 ტაშ-იოქუში 45
 ტაშ-ფისარი 36
 ტაშ-ქოი 32
 ტაშ-ჭოფერი 38, 45
 ტაშლი-დარა 36, 38
 ტაშლიქი 36, 37
 ტაშლიქ-თაფასი 36
 ტაშლი-ჭოი 60
 ტენზინა 9
 ტივლაჯი-კეი 49
 ტობანი 10
 ტოგა 10, 45
 ტოკოსი 10
 ტოკონი 10
 ტონჩა-თაფასი 14
 ტოპათი-თაფასი 71
 ტორდოვათი 17, 20, 22, 23, 24, 27,
 29
 ტოსრიეპი 28
 ტრაპეზუნტი 26, 27, 63
 ტრაპეზუნტის ქვეყანა 46
 ტრაპიზონი 26, 29, 48, 54
 ტულუქპინარი 58

უ

უზუნ-დარა 34
 უზუნ-ქოი 51
 უპირძალი 70

ფ

ფაზარი 15
 ფაზარ-ქოი 38
 ფაზისი 22, 44, 46
 ფაზისის სამიტროპოლიტო 63
 ფათხია 53, 54
 ფალიგალია 20
 ფანაგი 31
 ფატლა 45
 ფატხია 53
 ფაფიქი 43
 ფაშა-იანნი 43
 ფაშა-ქოი 56, 57
 ფილარგეთი 6, 67, 70
 ფილარდალი 167

ფინდიკლი 36
ფინდოსი 43
ფოზონი 14
ფოსა 49
ფსიქროს 54
ფსიქრონ 54
ფურტუნა 8, 9, 13, 14

ზ

ლალატა 70
ლეზა 14
ლები 14
ლომნოსი 34
ლულეიანთი 10

ქ

ქაჩაშინოსი 41, 44
ქასარჩილარი 38
ქაქუმბაზი 68
ქემერი 3, 25, 29
ქემერ-ბურჯენი 29
ქემერის კონცხი 15, 30
ქემურჩილარი 50
ქენარი 50
ქენარ-ქოი 50
ქესალი 60
ქესმა-ტაში 30
ქეჩიოდლი 52
ქვაოშხარი 68
ქვაოწიდე 65
ქვაჩეჩმე 65
ქვამურგვალი 65
ქვამსაზი 68
ქვაჩეჩმე 65
ქვაქალანა 65
ქვაქაქი 65
ქვაქალანა 65
ქვახეხი 66
ქილარი 51
ქირაზლი 58
ქირაზლა-დალი 59
ქოვანიდ-იაილასი 71
ქოთლი 49
ქოიუნ-იაილასი 71
ქოჩ-ტაში 53, 54
ქობაჩხი-დალი 71
ქუან-დარი-თაფასი 70
ქუია-ორაწინონი 20
ქუჩუკ-ტაშხანა 30
ქუჩუკ-ჩაირხანი 69

ყ

ყაია-ბაში 56
ყაი-ბაში 56
ყალე 9
ყანლი-დერე 30
ყარა-აღანლი-დალი 34
ყარა-აღაჯა 43, 35
ყარა-აღაჯა-მეშალესი 34
ყარა-დარა 35, 53, 54
ყარა-დერე 31, 52
ყარა-იაშიში 39
ყარა-მასმუდი 36
ყარაშიში 49
ყარა-სუ 39, 49
ყარაღაჯი 34
ყიბლა-დალი 37
ყიბლა-დალ-დარასი 31, 33, 34
ყიბლა-დალ-დერე 21
ყიზილ-თოფრადი 52
ყომურჭაჭი 66
ყული-მაზრაასი 69

რ

რანი 34
რავი ზღვა 21, 26, 54
რავშეთი 57
რაირლარი 32
რანა-მარხრაასი 69
რეითან-დარასი 58
რეითან-დალი 57
რეილარიტი 17
რეილეთი 17
რეილერიტი 17, 18
რეიმშირა-ქოი 59
რეველ-თაფა 71
რეველ-იაილასი 71
რეველი, მთა 71

ჩავეული 70
 ჩათალ-დარა 35
 ჩათალ-თაფა 60
 ჩათალ-ყაია 71
 ჩათაქ-იაილასი 71
 ჩაირი 39
 ჩაირლი 52, 53
 ჩაკეტ-ორა 5
 ჩალუდი-სირთი 14
 ჩამილ-ოქი 36
 ჩამლიქი 58
 ჩამლიქ-დარასი 58
 ჩამლიქ-იაილასი 71
 ჩამლუქი 58
 ჩანაკლი-დაჯე 30
 ჩანკიტი 9
 ჩანუ 5
 ჩანჭული 40, 42, 43
 ჩარან-ყაია 50
 ჩარიხოსი 40, 42
 ჩაქეთ-ორა 5
 ჩაღრან-ყაია 56, 57
 ჩაჩაქი 34
 ჩებელი 65
 ჩებელეში 65
 ჩელეებში 64
 ჩეშა 53
 ჩიკარანი 51
 ჩილინგერი 30, 31
 ჩინგითი 8, 9, 10
 ჩიფთა-კავალი 50, 51
 ჩიფტა-კავაკ 50
 ჩოკალეთი 70
 ჩონჭიქი 40, 43
 ჩორაბჩილარი 39
 ჩოსატაური 6
 ჩუკურლუ-ხოჯა 34
 ჩუკურ-მაუქთი 71
 ჩუხმალი 56, 58
 ჩხორთოლი 67

ც

ცანზევა 31
 ციკარონი 31
 ციხე 6

ცუკიტა 7
 ცხრაწყარო 67

წ

წანო 5, 6, 8

ჭ

ჭანეთი 2, 3, 5, 6, 29, 33, 47, 49,
 58, 60, 61, 62, 63, 68, 69
 ჭანეთის ეთა^ა 44
 ჭანეთის ქელი 50, 57
 ჭაჭივათი 18, 20
 ჭაჭიეთი 66
 ჭაჭკარი 66
 ჭიტა კითათი 20
 ჭოროხი 23, 57
 ჭოროხის ხეობა 44
 ჭოროხ-ტრაპეზუნტის კოლხეთი 61

ჯ

ჯაბათი 24
 ჯავისლიქი 56
 ჯავლა-დალი 13
 ჯაზი-დალი 35
 ჯამედუზი 28
 ჯამი 38
 ჯამი დალი 38
 ჯამიკარი 38
 ჯამიღელე 38
 ჯამიში 38
 ჯამიჭალა 38
 ჯამალ-დარასი 56
 ჯანგახურ-მაზრაასი 69
 ჯანილი 57
 ჯაჯივათი 18, 20
 ჯევიზდები 56
 ჯევიზდებიშთეფე 56
 ჯეზარლიდალი 58
 ჯიათი 18
 ჯიგართაზინი 70
 ჯიგეთურა 7, 11
 ჯიმილი 44, 56, 57
 ჯიმილი, მდ. 56
 ჯიმილ-დარასი 58
 ჯიმილ-დერე 56
 ჯიმილის წყალი 57
 ჯიხა 69

ჯიხა-თაფასი 70
ჯუნჯა 13

ბ

ხალდიზენ-დაღლარი 50
ხალდოსი 40, 41, 49
ხალატოსი 40, 45, 49
ხალიჯანი 34, 35
ხამალიოსი 50, 51
ხამიდიე 3, 36
ხამჩიკანი 12
ხანბური 49
ხარტი 49
ხანდაკე 70
ხან-დალი 7
ხანდუკუმი 12
ხანზირი 52
ხანი 6, 39
ხარველი 45
ხარუს-დალი 37, 39, 50
ხანჩკუნი 12, 20
ხანჭკუმი 20
ხანჭკუნი 12, 13
ხაჩანუსი 41, 42
ხეირათი 36, 39
ხაჩინოსი 40
ხაჭაპითი 27, 28

ხეირათი 36, 39
ხელვაჩაური 3, 25, 27
ხემშინი 10, 44
ხიგიბა 70
ხიკუბა 70
ხინო 10
ხოზარი 18
ხორველი 49
ხოფა, მდ. 70
ხოფის უბანი 67
ხოშნეშინი 18
ხოშნეშინი 17, 18
ხოწა 51
ხოხონი 32
ხუდისა 12, 26, 27
ხუზიკა 24
ხულვენიტა 31
ხუმრიქი 40, 42, 43, 49
ხუნარი 20, 24
ხურმალიქი 56
ხურტოსი 41
ხურტი 11

ჰ

ჰამშინ-მაზრაასი 69, 70

შინაარსი

წინაოქმა	3
აღწერა	5
დამატებ	61
რეზიუმე (რუსულ და ინგლისურ ენებზე)	72
საძიებლები	74